

Uudissanojen semantiikkaa

Elina Karjalaisen lastenkirjasarjassa Uppo-Nalle

Miina Rantanen
Pro gradu -tutkielma
Suomen kieli
Suomalaisen ja yleisen
kielitieteen laitos
Turun yliopisto
Kesäkuu 2008

TURUN YLIOPISTO

Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos/Humanistinen tiedekunta

RANTANEN, MIINA: Uudissanojen semantiikkaa Elina Karjalaisen
lastenkirjasarjassa Uppo-Nalle

Pro gradu -tutkielma, 91 s., 5 liites.

Suomen kieli

Kesäkuu 2008

Tiivistelmä

Tutkielmassani tarkastelen, miten Elina Karjalainen on käyttänyt hyväkseen suomen kielen sananmuodostuksen mahdollisuuksia lastenkirjasarjassaan Uppo-Nalle (1977–1995), joka edustaa lasten fantasiakirjallisuuden lajia. Tutkimusaineistoni koostuu teossarjassa olevista 215 uudismuodosteesta. Tutkin sanojen merkityksiä mutta otan huomioon myös niiden rakenteen.

Tutkimukseni perusteella voidaan sanoa, että Uppo-Nalle-kirjasarjan sanaston erityispiirteitä ovat semanttisilla suhteilla leikittely, merkitysten ja rakenteiden yhteensulauttaminen, uusien käsitteiden luominen kirjasarjan fantasiamaailman kuvaamiseksi sekä sanojen ja sanontojen muuntaminen kontekstiin sopivaksi. Monen uudissan motivaationa on loppusointuisuus. Huomattavaa on myös se, että moni uudissana saa kontekstissa erikoismerkityksen.

Elina Karjalaisen uudissanankäytössä voi nähdä tendenssejä. Ensiksikin uudissan merkitys vahvistetaan tekstissä selittävällä lauseella tai sisällön toistolla. Toiseksi uudissanalla korostetaan kieleen vakiintuneen ilmauksen merkitystä. Kolmanneksi tilojen nimityksissä leikitellään konkreettisen ja abstraktin välillä. Neljänneksi Elina Karjalainen käyttää erilaisia sanontoja leikitellen hyväkseen. Viidenneksi Elina Karjalainen käyttää laajasti sananmuodostuskeinona prefiksinsiirtoa tehostamassa merkitystä.

Asiasanat: suomen kieli, semantiikka, sananmuodostus,
lastenkirjallisuus.

SISÄLLYS

1. Johdanto	2
2. Tutkimuksen taustaksi	5
2.1. Lastenkirjallisuus ja kieli	5
2.2. Suomen kielen sananmuodostuskeinot	7
2.3. Sanan merkitys ja sanojen semanttiset suhteet	11
3. Semanttisilla suhteilla leikittely	16
3.1. Vastakohtaisuus	16
3.2. Synonymia	21
3.3. Homonymia ja meronymia	25
3.4. Hyponymia	26
3.5. Merkitysten yhteensulautumat	30
4. Uudet nimitykset	33
4.1. Oliot	33
4.1.1. Hellittely- ja haukkumanimitykset	33
4.1.2. Ammatit ja roolit	38
4.1.3. Lajit	41
4.2. Esineet ja laitteet	43
4.3. Eleet ja toiminnannimet	45
4.4. Tilat	49
4.4.1. Paikat, ruumiintilat ja mielentilat	50
4.4.2. Tiedolliset ja tunnetilat	54
4.4.3. Ominaisuudennimet	59
4.4.4. Äänitilat	61
4.4.5. Aikatilat	62
4.4.6. Prosessinnimet ja prosessiverbit	64
5. Uudissanan päätehtävänä kuvailu	69
5.1. <i>-(i)nen</i> -adjektiivit ja <i>-adverbit</i>	69
5.2. Ekspressiivisanat	73
5.3. Yhdyssanan määriteosa tehostaa perusosan merkitystä	76
6. Fraasien uudentaminen uudissanalla	81
7. Yhteenveto	85
Lähteet	88
LIITTEET	

1. Johdanto

Kaunokirjallisen teoksen kirjoittaja haluaa pitää lukijan otteessaan. Tekstin sisältö on ensisijaisen tärkeää tämän tavoitteen täyttymiseksi, mutta myös tekstin kielellisillä piirteillä voi olla merkittävä osuus lukijan viihtymisessä. Kaikessa kielenkäytössä pyritään herättämään huomiota tuoreilla ja tehokkailla ilmauksilla. Tästä syystä muun muassa muunnellaan ja uudistetaan sanastoa.

Tutkielmassani tarkastelen, miten Elina Karjalainen on käyttänyt hyväkseen suomen kielen sananmuodostuksen mahdollisuuksia lastenkirjasarjassaan Uppo-Nalle (1977–1995). Tutkimusaineistoni koostuu teossarjassa olevista 215 uudismuodosteesta (ks. liite 1), joita tutkin sanasemantiikan näkökulmasta. Tarkoitukseni on

- a) löytää uudissanalle yleismerkitys tai yleismerkityksiä.
- b) tarkastella, minkä merkityksen kirjan tekstiyhteys antaa uudissanalle eli saako sana erikoismerkityksen kirjasarjan kontekstissa. Tämä tekstiyhteys voi olla lause, virke, teos tai koko Uppo-Nalle-sarjan konteksti. Samalla pohdin sanojen monimerkityksisyyttä ja kielellä leikittelyä.
- c) tutkia, miten Karjalainen muuntelee olemassa olevia fraaseja uudissanan avulla.
- d) pohtia kirjailijan idiolektia ja motiiveja käyttää uudissanoja.

Vaikka päähuomioni on sanojen semantiikassa, tarkastelen myös sitä, miten merkityssuhteet ilmaistaan kielen rakenteen tasolla. Hypoteesini on, että lastenkirjallisuudessa kielellinen leikittely on helposti ymmärrettävää: lapselle tarjotaan selkeitä, rakenteeltaan yksinkertaisia ja merkitykseltään läpinäkyviä sanoja. Hypoteesia kannattaa testata, koska englantilaisessa nonsense-mallissa toimitaan täysin päinvastaisesti (ks. tarkemmin luvusta 2.1).

Aineistoni uudismuodosteet ovat uusia sepitteitä, johdoksia, yhdyssanoja tai kahden sanan yhteensulautumia. Olen poiminut oman kielelli-

sen intuitioni perusteella ne sanat, jotka ovat kirjakielessä tuntemattomia eivätkä sellaisenaan esiinny Suomen kielen perussanakirjassa (= PS) tai Nykysuomen sanakirjassa (= NS). Yhdyssanojen tulkinta uudeksi on ongelmallista, sillä suomen kielen yhdyssanoista on pyritty ottamaan Suomen kielen perussanakirjaan mukaan ainoastaan tavallisimmin käytetyt, termeiksi vakiintuneet ja sellaiset yhdyssanat, joiden merkitys ei selviä yhdysosien perusteella. Nykysuomen sanakirjassa sen sijaan on mukana myös yhdyssanoja, jotka on luotu tilapäiskäyttöön. (Vesikansa 1978, 8–9.) Siksi olen nähnyt tarpeelliseksi käyttää molempia sanakirjoja sanojen uutuuden varmistamiseksi. Olen rajannut pois lainasanat sekä sanat, jotka ovat jo olemassa suomen kielessä mutta joille on kirjasarjassa annettu uusi merkitys. Kirjasarjassa esiintyy myös taivutusmuotojen leksikaalistumia, jotka esiintymisyhteydessään voidaan tulkita uusiksi lekseemeiksi. Jätän ne kuitenkin tutkielmani ulkopuolelle.

Jouko Vesikansa (1989) on luonut suomen kielen yhdyssanoille kuvausmallin. Olen kuitenkin päätenyt aineistolähtöiseen luokitteluun, koska aineistoni uudissanoissa on mielestäni selviä, toistuvia ja tyypillisiä kategorioita. Sanat esiintyvät saman kirjasarjan kontekstissa, joka muistuttaa omaa reaali maailmaamme mutta sisältää myös siitä poikkeavia fantasiaelementtejä ja sitä kautta uusia käsitteitä. Siksi sanojen merkityksetkään eivät ole täysin irrallaan toisistaan.

Tutkielmani analyysilukujen eri pääluvuissa on eri näkökulma osittain samaankin aineistoon. Luvussa 3 käsittelen uudissanoja, joiden lähtökohtana ovat semanttiset suhteet. Luvun 4 uudissanat ovat uusia nimityksiä uusille käsitteille, joita sanojen käyttökontekstissa, välttämättä tarvitaan. Luku 5 koostuu sanaryhmistä, joita ei voi sulkea ulkopuolelle puhuttaessa Elina Karjalaisen uudissanankäyttötavoista. Luvun 5.1 ryhmä koostuu *-(i)nen*-adjektiiveista, johdostyypistä, jota käytetään uudissanon mallina koko kirjasarjan ajan. Ekspressiivisanat ovat kokonaisuutena olennainen osa Elina Karjalaisen kirjailijaidiolektia, ja niillä on edustajansa myös kirjasarjan uudissanastossa (luku 5.2). Luvun 5.3

uudissanat sisältävät vahvistuspartikkelin tai alkuosan, joka tehostaa perusosan merkitystä. Elina Karjalainen myös uudentaa fraaseja uudissanan avulla (luku 6). Lähtökohtafraasilla on tärkeä vaikutus sekä luvun uudissanojen motivaatioon että merkitykseen.

Lukujen aineistot eivät ole toisiaan poissulkevia. Luokittelussa olen ottanut huomioon sekä sanojen yleis- että erikoismerkitykset. Kunkin analyysiluvun lopuksi esitän koosteen keskeisistä tutkimustuloksista. Lyhyet luvut ovat poikkeus, koska oletan, että lukija pystyy pitämään niiden kokonaisuuden mielessään.

Elina Karjalaisen kirjoittajaidiolektia ovat tutkineet aikaisemmin Päivi Puhakka ja Anna-Kaisa Kivisaari. Puhakka (1988) on tutkinut pro gradu -tutkielmassaan Karjalaisen tapaa käyttää leksikaalistumia sanaleikin lähteenä lastenkirjoissa, Kivisaari (1990) puolestaan on laudaturtyössään tarkastellut kielikuvia Elina Karjalaisen Ihmisen ääni -teoksessa ja Suomen Kuvalehden asiateksteissä. Uudissanatutkimukseni täydentää siis kirjailijan kielenkäyttötapojen kartoitusta.

Kirjailija, toimittaja Elina Karjalainen (1927–2006) on kirjoittanut lähes neljäkymmentä teosta. Hänen tuotantonsa sisältää matkakirjoja, dekkareita, uskonnollisia tietokirjoja ja -kirjoituksia, elämäkerrallisia teoksia, lastenkirjoja ja pakinoita. Karjalaisen tuotannon tunnetuin osa on lastenkirjasarja Uppo-Nalle, josta on ilmestynyt 14 Hannu Tainan kuvittamaa teosta. (Wsoy – Kirjailijat.)

2. Tutkimuksen taustaksi

2.1. Lastenkirjallisuus ja kieli

Lapsi tarvitsee kieltä pystyäkseen jäsentämään ympäristöään ja muodostamaan kuvaa maailmasta. Kielen kautta lapselle välittyy käsitys ihmisestä, yhteiskunnasta ja luonnosta. Kielen avulla lapsi oppii ja jäsentää myös ajatuksiaan ja tunteitaan, ja kielellisen vuorovaikutuksen kautta lapsi omaksuu yhteisön arvoja, normeja, rooleja ja asenteita. Lapsi tarvitsee kieltä siis toimiessaan ympäristössään ja hankkiessaan siitä tietoa. Kieli on tärkeä myös läheisissä ihmissuhteissa ja oman yksilöllisyyden ilmaisemisessa: lapsi saa palautetta itsestään ja toimistaan, ja hänen minäkuvansa kehittyy. (Koppinen ym. 1989, 7–8, 24.)

Lapsi tarvitsee monipuolisia kielellisiä malleja saadakseen kielen onnistuneesti itseilmaisun ja viestinnän välineeksi. Ensisijaisesti lapsi omaksuu äidinkieltensä äänneistön, sanaston, taivutuksen ja lauserakenteet kuuntelemalla aikuisten puhetta ja seuraamalla tämän tekemisiä. (Koppinen ym. 1989, 104.) Rikkaimpia kielellisiä kokemuksia lapsi kuitenkin saa omalla kielellään kirjoitetusta kirjallisuudesta, ja äidinkielen ilmaisumahdollisuuksia välittää monipuolisimmin kotimainen kaunokirjallisuus (Suojala – Karjalainen 2001, 6).

Uppo-Nalle-kirjasarja on lajiltaan lasten fantasiakirjallisuutta. Mirva Saukkolan (1996, 204) mukaan Elina Karjalainen jatkaa brittiläisen lastenfantasiakirjallisuuden lelu kuvausperinnettä, jonka keskeisimpiä edustajia ovat A. A. Milnen Nalle Puh -kirjat ja Michael Bondin Paddington-karhu-teokset. Brittiläisen fantasiakirjallisuuden vaikutus suomenkieliseen lastenkirjallisuuteen on suuri: se näkyy niin kielessä, tyyliässä, aiheissa kuin juonirakenteessakin. Kielen ja tyylin tasolla keskeisimpiä yhtäläisyyksiä ovat nonsense-piirteet. (Mt., 204–205.)

Nonsense on keskeinen lastenkirjallisuuteen kuuluva ilmiö. Kielelliset pelit ovat sille ominaisia: se on leikittelyä merkityksellisyyden ja merki-

tyksettömyyden välillä. Nonsense saa lukijan pohtimaan ilmauksen ja merkityksen välistä suhdetta sekä kielen sopimusluonteisuutta, joten se voi herättää kiinnostuksen kieleen ja samalla tukea kielellistä tietoisuutta. (Suojala 2001, 37–39.) Nonsensen keinoja rikkoa järjestystä ovat hallittu sanojen lyhentely, oikeinkirjoituksen rikkominen ja monimerkityksisyydellä leikkiminen (Niemi-Pynttari – Teppo 1999–2003, luku Nonsense ja lapset). Tyypillisiä nonsensen ilmiäisiä ovat runot, lorut, sanaleikit sekä sanojen ja sanontojen kirjaimelliset tulkinnat (Saukkola 1996, 204).

Kielitaitoon kuuluu kielen keskeisen sanavaraston tuntemus. Sanojen ja lauseiden merkityso pillista rakennetta säännönmukaisuuksineen ja poikkeuksineen ei tule useinkaan helposti ajatelleeksi. (Koski 1982, 118.) Kielellä leikkelijä rikko o kielen tuttuja kaavoja, kielellisiä konventioita. Kielenkäyttö kuitenkin perustuu siihen, että viestin vastaanottaja ymmärtää, mihin lähettäjä pyrkii (Kytömäki 1986, 47). Semanttisen kompetenssinsa avulla kielenpuhuja pystyy tunnistamaan kielenvastaiset ja kielen säännöistä poikkeavat ilmaukset (Hakulinen – Ojanen 1993, 81). Kielellinen leikkely purkaa säännönmukaisuuksia ja tekee samalla kielenkäyttäjän tietoiseksi niistä (Koski 1982, 118.) Yli-Vakkurin (1986, 12) mukaan normin tahallisella rikkomisella onkin aina tarkoitus. Sanaleikki syntyy esimerkiksi silloin, kun fraasi-ilmaus hajotetaan tietoisesti ja ohjataan tulkittavaksi osiensa perusteella tai kun kielen sanastoon vakiintuneita lekseemejä tietoisesti käytetään muussa kuin vakiintuneessa merkityksessä. Fraasit ovat lekseemejä, jotka ovat konventionaalistuneet, sillä niille on kieliyhteisössä vakiintunut tietty merkitys ja tietty käyttötarkoitus. (Yli-Vakkuri 1986, 9–10.)

Pentti Leino (1994, 65) puhuu uuden sanan muodostelijan vastuusta: Kun puhuja tai kirjoittaja luo uuden ilmauksen, hänen on otettava huomioon myös vastaanottajan tilannetuntemus ja kielelliset taidot. Uuden ilmauksen käyttäminen on Leinin mukaan siinä mielessä riski, että vastaanottaja ei välttämättä löydä sille tulkintaa. Ullmann (1967, 99) sanoo, että ammatikseen kirjoittava on todennäköisesti useimpia luki-

joitaan kiinnostuneempi sanoista ja herkempi niiden sisältämille merkityksilyansseille ja tunnesävyille. Hän lienee myös tietoisempi sanojen historiasta jopa niin, että voi käyttää jotakin sanaa kontekstissa, jossa sen nykyisen merkityksen lisäksi paljastuu myös sanan tausta eli käytöstä poistuneet aiemmat merkitykset.

Kieli ei siis ole pelkkä kommunikaation väline. Sillä voidaan välittää tunteita ja arvoja, ja sen säännönmukaisuuksia voidaan rikkoa. Kieltä voi myös tavallinen kielenkäyttäjä itse luoda.

2.2. Suomen kielen sananmuodostuskeinot

Sananmuodostuksella tarkoitetaan niitä yleisiä periaatteita, joiden mukaan uutta sanastoa voidaan muodostaa. Suomen kielen sanaston pohjana ovat perussanat, joita ei voi morfologisesti jakaa pienempiin osiin. Perussanojen lisäksi sanastossa on runsaasti johdoksia ja yhdyssanoja. Sanastossa on pysyvä ydin, mutta tarpeettomiksi käyneet sanat väistyvät ja uusia saadaan tilalle koko ajan enemmän tai vähemmän pysyvästi sekä lainaamalla muista kielistä että muodostamalla kielen sananmuodostuskeinoin olemassa olevista sanoista uusia. Suomen kieleen tulee uusia sanoja, kun luodaan uusia perussanoja, yhdistetään olemassa olevista sanoista uusia tai johdetaan kieleen vakiintuneista sanoista (perussanoista, johdoksista ja yhdyssanoista) uusia johtimien avulla. (Häkkinen 1990, 83–84; 1994, 143; ISK 2004, 170.)

Perussanoja saadaan tavallisimmin kieleen lainaamalla muista kielistä siten, että sana tai sananosa mukautetaan oman kielen äännejärjestelmään. Uusia perussanoja syntyy myös, kun kompleksisen sanan rakenneosien väliset rajat hämärtyvät eikä sanaa tajuta johdokseksi. Harvemmin nykysuomeen sepitetään aivan uusia perussanoja – sitä tapah-

tuu lähinnä, kun tietoisesti uudistetaan kieltä.¹ (Häkkinen 1990, 86, 89, 95.)

Perussanan kaltaisina saattaa kieleen vakiintua äänteellisesti motivoituja sanoja. Niitä ovat ääntä jäljittelevät eli onomatopoeettiset ja äänen avulla kuvailevat eli deskriptiiviset sanat. (Häkkinen 1990, 99.) Ekspressiiviverbeille on tavallisempaa, että ekspressiivinen osa muodostaa vain sanan perusvartalon, jolloin uudissana on pikemmin johdos kuin jakamaton perussana (Häkkinen 1990, 99–100).

Johdokset syntyvät, kun perussanaan, toiseen johdokseen tai yhdyssanaan liitetään johdin ja siten saadaan aikaan uusia lekseemejä. Häkkinen (1990, 101–102) sisällyttää johtamiseen yhdistämistä lukuun ottamatta kaikki sananmuodostustavat, joilla kieleen vakiintuneesta lekseemistä saadaan aikaan uusi lekseemi. Johtamisen lajeja ovat

- 1) affiksaatio: Affiksi lisätään prefiksinä sanavartalon eteen, infiksina sanan sisälle tai suffiksina sanavartalon jälkeen. Suomen kielessä affiksaatio tapahtuu yleensä suffiksaationa, joskin voidaan myös katsoa, että suomen kielessä on elementtejä, jotka prefiksin kaltaisina muuttavat pääsanansa merkitystä (esimerkiksi *epä*).
- 2) affiksin poisto, takaperoisjohto: sanan jokin osa tulkitaan affiksiksi ja poistetaan, jolloin jäljelle jää usein perussanan kaltainen lekseemi.
- 3) typistäminen: pitkä lekseemi katkaistaan yllättävästä kohdin, ei oletetulta morfeemin rajalta.
- 4) reduplikaatio: sana kahdennetaan täydellisesti tai osittain, ja useimmiten tällä tavalla syntyy ekspressiivisanoja, jotka suomessa eivät esiinny itsenäisinä leksemeinä vaan niiden avulla muodostetaan yhdyssanan kaltaisia lekseemejä.
- 5) äänteelliset modifikaatiot: Äänneympäristö aiheuttaa äänteellisiä muutoksia sanavartalossa. Muutoksia voi syntyä affektiivisista syistä, mutta motivaationa voi olla myös deskriptiivisyys,

¹ Muista, marginaalisista perussanan muodostuskeinoista ks. Häkkinen 1990, 95–100; Karlsson 1994, 180 ja ISK 2004, 189–191.

onomatopoeettisuus tai puhekielen ja slangien tarve saada tuoreita ilmauksia tai lyhyempiä sanoja. (Häkkinen 1990, 104–116.)

Korrelaatiojohdosta puhutaan, kun samakantaiset johdokset, jotka eivät ole toisistaan johdettuja, muodostavat parin tai sarjan ja johdos-ten välistä keskinäistä yhteyttä käytetään uuden johdoksen mallina (esimerkiksi pari *nopeutua* : *nopeuttaa* on mallina, kun *sitoutua*-verbin pari-ksi muodostetaan *sitouttaa*). Uusi sana täyttää aukkopaikan tällai- sessa sarjassa. Korrelaatiojohdon alalaji mallisanajohto on sanojen muodostamista jonkin vakiintuneen sanan mallin mukaan: esimerkiksi *tosikko* on ollut *vakavikko*-sanan mallina. (ISK 2004, 183–184.) Joh- doksesta voidaan erottaa johdin tai johtimeksi tajuttu osa ja korvata se toisella (Häkkinen 1990, 142).

ISK:n (2004, 171) mukaan kaiken sananmuodostuksen tuottama sa- nasto on muun sanaston motivoimaa. Sanojen johtaminenkaan ei aina ole määräjohtimen tietoista liittämistä kantasanaan vaan jopa useam- min olemassa olevien mallien hyväksikäyttöä (Vesikansa 1980, 12). Analogia on tärkeä kaikkeen uudismuodostukseen vaikuttava ilmiö. Sa- nat assosioituvat toisiinsa ja muodostavat kielenpuhujan tajunnassa ryhmiä. Mielleyhtymiä syntyy niiden sanojen välille, joilla on yhtäläi- syyksiä äänteellisellä, merkityksen tai funktion tasolla. (Erkki Itkonen 1966, 197; ISK 2004, 171.) Esimerkiksi tietty johdostyyppi muodostaa sanahahmon, joka toimii muottina uudelle sanalle. Muotti siis tarjoaa sananmuodostusmallin, joka perustuu analogiaan. (Ks. muotista tar- kemmin ISK 2004, 172–173.)

Johdostyyppi on produktiivinen, kun sen muodostus on säännöllistä ja kattavaa. Epäproduktiiviset johdostyyppit ovat usein merkitykseltään lä- pinäkymättömiä, leksikaalistuneita ja johdosmäärältään pieniä. Pro- duktiivisimpia johdostyyppisiä sanotaan karttuviksi, koska niihin luo- daan jatkuvasti sanoja sekä tietoisella terminmuodostuksella että luo- valla tekstikontekstikohtaisella sananmuodostuksella (ISK 2004, 186). Rintala (1978, 153) pitää johdinten produktiivisuuden erityistapaukse-

na produktiivisuutta uudissanaston luomisessa: uusien sanojen sepittäminen on tietoista toimintaa, jonka nimenomaisena tarkoituksena on tuottaa kieleen uusia leksikaalisia yksikköjä. Tavallista on muodostaa uudissanoja olemassa olevista vartaloista ja johtimista. Tällöin pyritään ottamaan huomioon ne rajoitukset, joita johdinten esiintymisellä syntaktis-semanttisesti ja morfologisesti on. Rintala (1978, 154–155) kehottaa kiinnittämään huomiota myös siihen, että tietoisessa sanansepityksessä jo historiaan jääneetkin johtimet voivat produktiivistua. ISK:kin (2004, 186) korostaa, että käytössä oleva johdos on aina uudissan muodostukseen mahdollinen malli, vaikka johdostyyppi olisikin epäproduktiivinen.

Muista sananmuodostuskeinoista on syytä nostaa esiin ns. koostesanojen alalaji kontaminaatiot. Sananmuodostustavan tulos on sekaantuma: kielessä jo olemassa olevat kaksi sanaa sulautuvat tai sulautetaan yhteen ottamalla aineksia kummastakin. Yleisimmin kontaminoituvat merkityksiltään läheiset tai sanoissa käyttöyhteyksissä esiintyvät sanat, esimerkiksi *juomat + viinokset > juomokset*. Tietoisesti kahden sanan sulauttamista voidaan käyttää kielellisen leikittelyn välineenä. (Häkkinen 1990, 121; ISK 2004, 191.) Häkkisen (2003, 41) havaintojen mukaan kontaminaatio on nykyään käytössä myös normaalina sananmuodostuskeinona esimerkiksi uutta eläinten nimistöä luotaessa².

Johtaminen ja yhdistäminen ovat suomen kielen yleisimmät sananmuodostuskeinot: suomen kielen johdinten runsaus tarjoaa lähes rajattomat mahdollisuudet uusien sanojen muodostamiseen (mm. Ikola 2001, 80), ja suomen kielen suunnilleen 60 000 yhdistämättömästä sanasta, joista jakamattomia perussanoja on suomen murteet mukaan lukien noin 10 000 (Erkki Itkonen 1966, 387–388), voi muodostaa yhdyssanoja käytännöllisesti katsoen luvuttomasti. Lisäksi murteissa on noin 200 000 yhdistämätöntä sanaa, joten ne huomioonotettaessa yhdistämis-

² Kun maailman linnunnimistöä on luotu suomeksi, kontaminaatio on ollut tietoisena sananmuodostuskeinona. Esimerkiksi *marhi*-linnunimen rakenneosat on ensin käännetty lähtökielestä (engl. *Ground roller*) suomeksi (*maa* ja *närhi*) ja sitten kontaminoitu. (Häkkinen 2003, 41.)

mahdollisuudet ovat vielä suuremmat (Tuomi 1978, 15). Yhdyssanat ovat vähintään kahdesta sanasta yhdistämällä muodostettuja lekseemejä, joiden aineksina voivat olla niin perussanat, johdokset kuin yhdyssanatkin. Yhdyssana voi olla myös sanaliiton tiivistymisen tulos. (Häkkinen 1990, 83–84; 1996, 141–142.) Sanojen yhdistämistä rajoittavat vain semanttiset tekijät, ja yhdysosia voi olla jopa neljä (Vesikansa 1989, 28).

2.3. Sanan merkitys ja sanojen semanttiset suhteet

Kieli mahdollistaa ihmisten välisen vuorovaikutuksen. Sen avulla voidaan jäsentää yksilön ja yhteisön maailmaa ja tarkastella erilaisia asioita ja ilmiöitä ja kommunikoida sekä konkreettisella että abstraktilla tasolla. Asioiden väliset suhteet ilmenevät myös sanastossa sanojen merkitysten välisissä suhteissa. Tässä luvussa kirjoitan taustatietoa aluksi sanan merkityksestä ja myöhemmin semanttisista suhteista.

Useimmilla lekseemeillä on kieliyhteisössä vakiintunut merkitys tai merkitysalue. Kieliyhteisön jäsenet ovat omaksuneet lekseemiin sisältyvän semanttisen tiedon, jonka avulla merkityksiä tulkitaan. Sanakirjamerkitystä sanotaan leksikaaliseksi merkitykseksi, joskin voidaan käyttää myös käsitteitä perus-, järjestelmä- ja kirjaimellinen merkitys. Perusmerkitystä kielenpuhujat käyttävät melko yhdenmukaisesti. Kun sanan kirjaimellinen merkitys ei sovi tilanteeseen, lukija tai kuulija kuitenkin hakee aina järkevää tulkintaa. (Karlsson 1998, 203–204.)

Merkitykset ovat kuitenkin neuvoteltavia, sillä sanojen käyttöön ja siten merkitykseen vaikuttavat monet seikat, kuten tilanne ja puhujan tarkoitusperät. Eroja on myös sanaluokissa: substantiivien tarkoitteet ovat useimmiten selväraja-isiä olioita, kun taas verbin ilmaisema tekeminen, tapahtuminen tai tila on hetkittäistä ja tarkoite on siten luonteeltaan

häilyvämpi. Myös konkreettisuus—abstraktisuus-aspekti³ vaikuttaa sanojen merkityksen tulkintaan. Mitä abstraktimpaa asiaa kielellä ilmaistaan, sitä konventionaalisempi sen merkitys on. Tällaisella ilmauksella täytyy olla vakiintunut ydinmerkitysalue, jotta se voitaisiin oppia ja sitä käytettäisiin samalla tavalla koko kieliyhteisössä. Lisäksi monet lekseemit ovat monimerkityksisiä, mikä hankaloittaa niiden merkityksen kuvausta. Esiintymisyhteydessä monimerkityksisen sanan tulkintaan tarjoutuu yleensä vihjeitä, joiden avulla vastaanottaja ilman muuta tekee merkityksestä (lähettäjän tarkoittamia) oikeita tulkintoja. (Karlsson 1998, 203, 214.)

Sanan merkityksen yksilöimiseen tarvitaan usein sen esiintymisympäristö eli konteksti (Lyons 1977, 410). Tekstuaalinen konteksti voi olla lause, virke tai teksti. Kuulijan tai lukijan ymmärtämisen kannalta tilannekontekstista, aiemmin sanotun ja tilanteen tietämisestä, on etua ilmauksen tuntemuksessa. Joskus tilannekonteksti on välttämätön, jotta voidaan määrittää, mihin sanalla viitataan. Myös reaalia maailman koko todellisuus voi toimia sanan kontekstina, ja tällöin puhutaan kulttuurikontekstista. (Ullmann 1967, 50.)

Sanan merkitys on transparentti eli läpinäkyvä, kun sana voidaan jakaa morfologisesti osiin ja siten analysoida. Sana on opaakki eli läpinäkymätön, kun sitä ei voi jakaa merkityksellisiin osiin ja kun sen merkitystä on mahdoton ennustaa ilman selittävää kontekstia. Kun sana saa esiintymisyhteydessään sen perusmerkityksestä poikkeavan tulkinnan, puhutaan erikoismerkityksestä. Kun sana saa kontekstissa päämerkityksen lisäksi jonkin (yleensä affektiivisen) lisämerkityksen, se saa konnotaation (Lyons 1977, 176). Konnotaatiot voivat olla yksilöllisiä, koska yksittäisen kielenkäyttäjän kokemukset ja tiedot vaikuttavat siihen, millaisia värityksiä sanojen merkitykset saavat (Karlsson 1998, 235).

Sanan semanttinen motivaatio vaikuttaa sanan syntyyn ja merkityksen läpinäkyvyyteen. Merkitykseltään läpinäkyvälle sanalle löytyy aina jon-

³ *Abstrakti* on 'ajatuksellinen, käsitteellinen', *konkreettinen* 'aistein havaittava, aineellinen, kouraantuntuva' (PS).

kinasteinen motivaatio. Motivaatio voi olla äänteellistä (onomatopoeia), morfologista (sana voidaan analysoida osina, esimerkiksi johdokset) tai semanttisista tekijöistä johtuvaa (kielikuvat). Keskeisiä kuvakielen keinoja ovat metafora ja metonymia. Metafora perustuu samanlaisuuteen kahden elementin välillä (esimerkiksi *takeissaan keitetyt perunat*), metonyymi ilmaisee ulkonaista yhteyttä kahden ilmiön välillä. (Ullmann 1967, 91–92.) Esimerkki metonymiasta on *savu*-sanan tehtävä lauseessa *Kylään kuului talvisin kaksitoista savua*. *Savu* merkitsee ’asuttua taloa’.

Sanan rakenne määrää osittain merkitystulkintaa. Kun johdoksia analysoidaan, on otettava huomioon sekä kantasanan merkitys, kantasaan sisältyvä kielipillinen aines, johtimen merkitys että johdoksen syntaktis-semanttinen ympäristö (Kangasmaa-Minn 1984, 84). Johdoksen merkitys ei läheskään aina ole riippuvainen siihen liittyneen johtimen oletettavasta olennaismerkityksestä, vaan johdinten tehtävät ovat sanakohtaisia (Hakulinen 1979, 388; Kangasmaa-Minn 1984, 81). Samoilla johtimilla voi olla useita merkityksiä, ja toisaalta samamerkityksisiä johdoksia muodostetaan monella eri johtimella (Räisänen 1978, 337).

Yhdyssanat voidaan jakaa kopulatiivisiin eli rinnasteisiin ja determinatiivisiin eli alisteisiin. Rinnasteisissa yhdyssanoissa osat ovat keskenään tasa-arvoiset (*kanttori-urkuri*), alisteisissa toinen osa määrittää toista (*kivitalo*) ja täsmentää tai rajoittaa sen merkitystä. (Erkki Itkonen 1966, 234–235; Häkkinen 1990, 150.) Merkitykseltään poikkeuksellinen yhdyssanatyyppe ovat bahuvriihit, joita käytetään kolmenlaisessa merkitystehtävässä. Merkitys voi olla 1) konkreettinen: alkuosa kuvaa loppuosaa (*lättäjalka* ’tasapohjainen jalka’), 2) adjektiivinen: sana kuvaa ihmistä (’lättäjalkainen’) tai 3) substantiivinen: sana ilmaisee ulkopuolella olevan tarkoitteen leimallista ominaisuutta (’lättäjalkainen ihminen’). (Penttilä 1963, 263; Vesikansa 1989, 251.)

Monien yhdyssanojen merkitys on hyvin läpikuultava, mutta on myös yhdyssanoja, joiden kokonaismerkitys ei ole yhtä kuin irrallisten lekseemien yhteenlaskettu merkitys (Karlsson 1982, 135). Yhdyssanoja syntyy jatkuvasti kielenkäytössä. Suurin osa jää tilapäisiksi ja elää vain hetken, toiset uusista muodosteista vakiintuvat, jopa kiteytyvät termeiksi. (Karlsson 1994, 180.) Tilapäisten yhdyssanojen merkityksen päättelemisen vaatii käyttöyhteyden tuntemista (Räisänen 1986, 158). Niiden pohjana käytetyillä sanoilla ja rakenteilla on järjestelmämerkityksensä, joiden avulla kuulija tai lukija tulkitsee ilmauksen merkityksen (Karlsson 1998, 204).

Fraasit ovat vakiintuneet leksikkoon itsenäisinä semanttisina kokonaisuuksia. Niillä on oma kokonaismerkityksensä, joka ei ole suhteutettavissa osien merkitykseen. (Karlsson 1994, 177–178.) Fraasit ovat usein ymmärrettävissä vain käyttöyhteyksissään (Kuusi 1989, 216). Kieliyhteisöllä on sopimuksia vakiofraasien tulkinnasta, joten kun ne on opittu, tulkinta on lähes vaivatonta. Sen sijaan ainutkertaisen ilmauksen ymmärtäminen vaatii vastaanottajalta enemmän henkistä ponnistusta. (Yli-Vakkuri 1986, 304.)

Sanojen välisiä semanttisia suhteita ovat homonymia eli samanasuisuus, hyponymia eli hierarkiasuhde, meronymia eli osa–kokonaisuussuhde, polysemia eli monimerkityksisyys, synonymia eli samamerkityksisyys sekä erilaiset vastakohtaisuuden lajit.

Homonyymiset lekseemit ovat fonologisesti samanasuisia mutta silti erillisiä lekseemejä, koska niiden merkityksissä on eroja (Karlsson 1998, 213). Lausetasolla esiintyy myös sananmuotohomonymiaa: muun muassa taivutuksen takia eri lekseemien muodot voivat langeta yhteen (esimerkiksi *puuha+n*, *puu + han*). Konteksti kuitenkin sallii yleensä vain toisen merkityksen. (Laalo 1991, 18–19.) Polysemiassa samalla lekseemillä on useita vakiintuneita alamerkityksiä, joista yksi aktuaalistuu kontekstissa. Polyseemisen sanan merkityksillä on yleensä yhteinen pohja. (Karlsson 1998, 213.)

Täydellisessä synonymiassa sanat ovat korvattavissa toisillaan kaikissa konteksteissa niin, että tarkoite, tyyliarvo, konnotaatiot ja affektiivinen merkitys pysyvät. Lähisynonymyymeillä on pieniä semanttisia tai syntaktisia eroja. (Karlsson 1998, 219–220.) Hyponymiassa sanat ovat hierarkisessa suhteessa toisiinsa: yläkäsite on alakäsitettä yleisempi ilmaus, esimerkiksi *kukka* on *ruusun* yläkäsite (Lyons 1977, 291). Meronymias-ta on kysymys, kun sanat ovat osa–kokonaisuus-suhteessa keskenään. Lajiin kuuluu erottamattoman omistuksen piirre. Kokonaisuus, kuten *keho*, on holonyymi, osa, kuten *pää*, on meronyymi. (Karlsson 1998, 222–223.)

Vastakohtaisuutta on useita lajeja. Komplementaarisessa vastakohtaisuuden lajissa on absoluuttisesti toisensa poissulkevat vaihtoehdot (*tyttö – poika*). Antonymia on suhteellista, asteittaista vastakohtaisuutta, ja sitä käytetään vertailtaessa (*suuri – pieni*). Ilmausten välillä voi olla myös konversio eli käänteissuhde: samaa suhdetta kuvaamaan valitaan näkökulmasta riippuen sopiva lekseemi (*ostaa – myydä*). (Häkkinen 1994, 176–177.)

Sanat, jotka kuuluvat semanttisesti yhteen tietyssä paradigmassa (esimerkiksi *astia*-paradigmassa sanat *lusikka*, *haarukka* ja *kattila*), kuuluvat samaan merkityskenttään. Merkityskenttiä on kielessä runsaasti, sillä maailma jäsentyy osakokonaisuuksiksi, jotka muodostavat hierarkioita. (Karlsson 1998, 218–219.) Saman kentän jäsenten merkityksen määräytymisessä vaikuttaa jonkin verran niiden keskinäinen suhde (Pajunen 2001, 29).

3. Semanttisilla suhteilla leikittely

Kieli on ihmisen väline ympäröivän maailman hahmottamisessa ja jäsentämisessä. Koska se on myös kommunikaation väline, siinä on oltava sovittuja käsitteitä, joiden avulla ilmaistaan asioiden välisiä suhteita. Siksi kielessä tarvitaan ilmauksia mm. vastakohtaisuuden ja sanojen (ja siten asioiden, ilmiöiden, olioiden) välisen hierarkian ilmaisemiseksi.

Luvussa 3 analysoin Uppo-Nalle-kirjasarjan uudissanoja, joiden motivaationa on semanttinen suhde olemassa olevaan sanastoon. Käsitteilyssäni keskeisimmät semanttiset suhteet ovat vastakohtaisuuden lajit (luku 3.1) ja synonymia (luku 3.2). Luvussa 3.4 esittelen yhden hononymia- ja kaksi meronymiatapausta, luvussa 3.5 käsittelem luettelomaisesti aineistoni hyponyymit. Olen analysoinut myös merkitysten yhteensulautumat semanttisina leikittelytapauksina (luku 3.5).

3.1. Vastakohtaisuus

Tässä luvussa käsittelem aluksi uudissanoja, jotka on muodostettu vastakohtiksi kielessä valmiina oleville ilmauksille (*epäruno, epäkarhu, merenpako, lentosairas, aamusatu, nukutuskello* ja *tungossaari*). Luvun toinen uudissanajoukko muodostuu uusista vastakohtapareista, joiden molemmat parikit ovat uusia sanoja.

Epä-alkuosa on esimerkki siitä, että vastakohtaisuutta voi ilmaista morfologisin keinoin (ks. esim. Lyons 1977, 275). Suomen kielessä *epä*- on prefiksin kaltaisena toimiva sananmuodostuselementti, jonka tehtävä on modifioida pääsanansa merkitystä (Häkkinen 1990, 106) ja yhdyssanan alkuosana se ilmaisee tavallisimmin jälkiosan merkityksen vastakohtaa (PS; ISK 2004, 192). Yleiskielen *epä*-alkuisilla substantiiveilla prefiksi näyttää aiheuttavan 'puutteen' merkityksen (esimerkiksi sanoissa *epäkohta* 'epätyytyttävä seikka, puute', *epäluottamus* 'luottamuksen puute' [PS] sekä *epäonni*). Siten substantiivi *epäruno* olisi 'epä-

täydellinen, puutteellinen runo' ja substantiivi *epäkarhu* 'epätäydellinen, ei karhumainen karhu'. *Epä-* ei siis näyttäisi aiheuttavan komplementaarista eli poissulkevaa vastakohtaisuutta vaan on ennemminkin suhteellinen.

- (1) Uppis työskenteli uutterasti saadakseen runosuonensa jälleen sykkimään. — —. Uppis teki jälleen yrityksen saadakseen aikaan runon. — —. Uppis pelkäsi niin kuonostaan purkautuvaa *epärunoa*--. (P, 12.)
 (2) -- karhu, jolla on rusetit korvissa, olisin pikemminkin *epäkarhu* kuin karhu. (TT, 157.)

Esiintymisyhteydessään sanat *epäruno* ja *epäkarhu* näyttäisivät sisältävän perusosan laatua epäilevän merkityksen: *epäkarhu* on 'karhu, joka on kaikkea muuta kuin karhu' ja *epäruno* on 'runo, joka on kaikkea muuta kuin runo'. Esimerkissä 1 *pelätä*-verbi luo viitekehityksen, joka tukee tätä tulkintaa. Voisi tulkita myös, että jälkimmäisessä tapauksessa leikitellään *epäillä*-verbin merkityskomponentilla 'epäilyttävä'. Sanat assosioituvat myös *epäonnistunut*-adjektiiviin, koska tekstiyhteydessä sanalle *epäruno* voidaan antaa myös merkitys 'epäonnistunut runo'. Kirjasarjan *epä*-alkuiset sanat siis assosioituvat suomen kielen tutuimpiin *epä*-prefiksisiin sanoihin; uudet sanat eivät ole irrallaan muusta kielenkäytöstä.

Yhdistämällä muodostettuja uusia vastakohtaisia ilmauksia ovat *merenpako*, *lentosairas*, *aamusatu*, *nukutuskello* ja *tungossaari*. Ilmauksen *merenpako* odotuksenmukaisin yleismerkitysvaihtoehto lienee 'pako merelle', mutta sen voisi tulkita merkitsevän 'meri pakenee' tai jopa 'merta pakeneminen'. *Merenpakoon* saa Uppo-Nalle-teosten kontekstissa lisävivahteen: jos Uppo-Nalle joutuisi palaamaan sinne mistä on tullutkin, hän joutuisi henkilöhistoriansa perusteella ennemmin *meren-* kuin *maanpakoon*, koska hän on alun perin tullut mereltä maihin. Vaikka sanojen alkuosien *maa* ja *meri* ilmaisemat maantieteelliset tarkoitteet ovat konkreettisesti vastakohtaisia, sanojen *maanpako* ja *merenpa-ko* merkitys on sama, '(maasta)karkotus'. Virkeyhteydessä (esimerkki 3) tulee esille, että sana on muodostettu olemassa olevan sanan *maanpako* mallin mukaan käyttämällä konkreettista, maantieteellistä vastakohtaa määriteosalle *maa*:

(3) Minä ehdin jo ajatella, että äitisi ajaisi minut maanpakoon, tai pikemminkin takaisin *merenpakoon*. (U-N, 29–30.)

Sanan *lentosairas* yleismerkitys sisältää merkitykset 'lentäminen' ja 'pahoinvoiva': merkityksen voisi muotoilla esimerkiksi sanoin 'lentämisestä kärsivä'. Tekstiyhteys (esimerkki 4) vahvistaa, että ilmiönä *lentosairaus* on sama kuin *merisairaus*, 'aluksen keinumisen aiheuttama matkapahoinvointi'. *Merisairas* on 'merisairauden vaivaama, merikipeä' (PS), ja tekstissä *lentosairas* merkitsee 'lentovälineen liikkeiden aiheuttamaa matkapahoinvointia'. *Lentosairas* on merkitysten kanssa leikitteilyä, koska *merellä* ja *lennossa* ovat paikkoina toisensa poissulkevia: *merellä* olija ei voi olla *lennossa*. Uudissana ei kuitenkaan ole odotuksenmukainen, koska siinä ei käytetä totuttuja vastakohtia (*maa – meri*; *maa – ilma*). Siten analogian oivaltaminen vaatii lukijalta enemmän.

(4) Pikkuponi lensi nyt todella lujaa. — — Se keikkui pikkuponin selässä kuin jauhosäkki. Uppo-Nallea yökötti hiukan, ja se ajatteli tulevansa mahdollisesti tuossa tuokiassa *lentosairaaksi*. (P, 26.)

Samanlaista merkityksillä leikittelyä on sanoissa *aamusatu*, *nukutuskello* ja *tungossaari*. *Aamusatu*-sanasta heti mieleen assosioituva *iltasatu* on vakiintunut käsite 'satu, joka kerrotaan illalla', joten odotuksenmukainen tulkinta on, että sanan *aamusatu* merkitys on 'satu, joka kerrotaan aamulla'. *Aamusatu* voi olla myös 'satu aamusta'. Uppo-Nalle-sarjan tekstiyhteydessä lisämerkitys on se, että *aamusatu* on perimältään 'iltasatu, joka jää illalla kertomatta ja siksi siirtyy kerrottavaksi aamulla'. Kyseessä on lopulta sama tarkoite⁴.

(5) Uppis, Laulava ja Valkko nukkuivat — —. "Taisivatpa iltasadut muuttua tällä kertaa *aamusaduiksi*", Hurre-täti naurahti — —. (Kh, 90.)

Nukutuskello-sanon yleismerkitys on 'kello, joka aiheuttaa nukahtamisen'. Voidaan olettaa, että sana on muodostettu *herätyskello*-sanon mallin mukaan: koska *herätyskello* herättää, *nukutuskello* nukuttaa. Vastakohtaisuus näiden ilmausten välillä johtuu niiden toiminnan laadusta: *nukuttaa* ja *herättää* ovat merkitykseltään vastakkaisia aiheu-

⁴ Samatarkoitteisuudella leikittely tuo mieleen semantiikan klassikkoesimerkin tarkoitteen ja merkityksen erosta: G. Fregen esimerkikilauseessa *Aamutähti on iltatähti* substantiivit merkitsevät eri asiaa mutta niillä on sama tarkoite, Venus-planeetta. (Lyons 1977, 197–198 viittaa Fregen artikkeliin "Über Sinn und Bedeutung" teoksessa *Zeitschr. f. Philosophie und philosoph. Kritik* 100.)

tusverbejä, ja siten vastakohtaisuuden laji on komplementaarinen: nukkuva ei voi nukuttaa eikä hereillä olevaa herättää, joten täytyy valita jompikumpi. Esimerkki 6 osoittaa, että tekstiyhteydessä *nukutuskello* ja *herätyskello* kuvaavat samaa tarkoitetta eli herätyskelloa, mutta koska laiteyksilö ei pysty täyttämään tehtävänsä vaan vaikuttaa päinvastaisesti, se on nimetty uudestaan. Vaikka kyseessä on sama tarkoite, sanojen *nukutuskello* ja *herätyskello* merkitys ei ole sama niiden aiheuttaman vaikutuksen takia.

(6) Reeta veti *nukutuskellon* soimaan. Oikeastaan nukutuskello on herätyskello, mutta se pimputtaa niin unettavaa kehtolaulua, että kaikki nimittävät sitä nukutuskelloksi. (TT, 9.)

Myös *tungossaari*-uudissanan merkityksen oivaltamisessa on olennaista, että tuntee yhdyssanan alkuosan *tungos* vastakohtan *autio*, joka merkitsee 'asumatonta, viljelemätöntä, puutonta, tyhjää, hylättyä' (PS). *Tungos* merkitsee 'suurta ihmispaljoutta', ja siten *tungossaari* on ihmisten ja muiden olentojen läsnäolon suhteen *autiosaari*-sanan vastakohta:

(7) Jos tänne lappaa vielä papukaijan lisäksi muita tunkeutujia, niin tämä ei ole enää autio- vaan *tungossaari* —. (S, 72.)

Aineistossani on kokonaan uusia vastakohtapareja, *pakoseikkailu* — *huviseikkailu*, *pelkoajatus* — *sankariajatus*, *uniretki* — *valveretki* sekä *uppo-onnellinen* — *uppo-onneton*. Parikit muodostuvat keskenään samoista jälkiosista, paitsi adjektiivit *uppo-onnellinen* ja *uppo-onneton*, joiden perusosat ovat kielessä jo olemassa vastakohtina.

Sana *seikkailu* sisältää merkityksiä 'yllätyksellisyys, jännitys, ristiriita, jännite; kuitenkin vapaasta tahdosta'. *Pakoseikkailu* ei tapahdu vapaasta tahdosta, koska siihen liittyy pakeneminen, joten se saa kielteisen konnotaation, *huviseikkailu* on 'matka tai muu toiminta, joka aiheuttaa kokijalleen huvia'. (Luvussa 4.3. lisää *seikkailu*-loppuisista sanoista.) Sanat rinnastetaan tekstiyhteydessä ja annetaan siinä ymmärtää, että ne ovat jonkinasteisia vastakohtia: *huviseikkailulle* mennään ehdoin tahdoin eli vapaasta halusta, *pakoseikkailulle* on pakko mennä. Vastakohtaisuus on siten erikoismerkityksensä.

(8) Minua ei kukaan ole koskaan vienyt *huviseikkailulle*. Pakolaisena jouduin *pakoseikkailulle*, mutta sellaiselle ei mennä ehdoin tahdoin, vaan pakosta, eikä se ole kivaa. (S, 7.)

Liitettyinä *retki*-sanaan määriteosat *uni-* ja *valve-* ilmaisevat ruumiintilaa, jonka aikana retki tapahtuu. Vastakohtaisuus on komplementaarista, sillä 'unessa' ei voi olla 'valveilla' vaan jompikumpi olotila vallitsee. Yhdyssanojen yleismerkitykset ovat 'retki unen aikana, uneksittu retki tai retki uneen' ja 'valveilla tehty retki'. Tekstiyhteydessä uudissanat on rinnastettu:

(9) — — kipaisi keittiöön pyytämään isoäidiltä retkieväitä. — *Uniretki* vai *valveretki*? [Teoksen tarina muodostuu henkilöiden tekemistä retkistä nukkumisen aikana.] (N-U, 130.)

Yhdyssanoilla *pelkoajatus* ja *sankariajatus* on sama perusosa, joka ilmaisee 'mielenliikettä'. Määriteosat tuovat siihen lisänä 'tunteen' (*pelko*) ja 'aiheen' (*sankari*) merkityksen. *Sankari*-sanassakin on konnotaationa tunteen merkityksiä ('rohkeus', 'sankarillisuus').

(10) — Jospa saunan tilaaja on haamu? Mitä me silloin teemme? — —. Sen nallenpäässä ajelehtivat *pelkoajatuks*, jotka kamppailivat *sankariajatus-*ten kanssa. (Eks, 94.)

Sanojen erikoismerkitykset ovat vastakohtaiset, sillä niiden esiintymisyhteys ohjaa tulkitsemaan sanat toistensa vastakohtiksi. Määriteosien merkitykset eivät ole toistensa suoranaisia vastakohtia, sillä *sankari*-sanalle odotuksenmukainen parikki olisi *pelkuri*. Kontekstissa sanat ovat antonyymejä eli niiden vastakohtaisuus on suhteellista.

Luvun uudissanojen motivaationa on siis vastakohtaisuus. Yleismerkitykseltään vastakohtia olemassa olevalle sanalle ovat *aamusatu*, *nukutuskello* ja *tungossaari*. Tarkempi tutkimus osoittaa, että erikoismerkitykseltään sanat *lentosairas* ja *merenpako* merkitsevät samaa kuin sanat, jotka ovat niiden motivaationa (*merisairas* ja *maanpako*), vaikka niiden muodostamisessa vastakohtaisuus on olennainen ominaisuus. *Aamusatu-* ja *nukutuskello*-sanoja taas käytetään samasta tarkoitteesta kuin niiden mallisanaa.

Merkitykseltään oma tapauksensa on yhdyssana *herrarouva*. Se muodostuu kahdesta eri sukupuolen merkityksen sisältävästä sanasta ja kuuluisi yleismerkitykseltään merkitysten yhteensulautumien joukkoon. Sanan tarkoite ei kuitenkaan kontekstissaan ole sekä herra että rouva vaan toinen niistä. Tässä leikitellään vastakohtaisuudella: koska sukupuolta ilmaisevat sanat kuuluvat komplementaarisen vastakohtaisuuden lajiin, on valittava vaihtoehdoista, jotka absoluuttisesti sulkevat toisensa pois (Häkkinen 1994, 176–177). Tekstiyhteydessä selviää sanojen motivaatio: koska tekstiyhteyden *herrarouvan* tarkoite ei (väliaikaisesti) tiedä sukupuoltaan, siinä on ikään kuin mahdollisuus molempiin. Tekstissä *herrarouva* esiintyy sekä suomeksi että englanniksi (*Sirlady*). *Sirlady* on erisnimi ja *herrarouva* ikään kuin siitä muodostettu käännöslaina, joka annetaan tekstissä olion yleisnimeksi.

(11) Lopulta Ukko-Upon oli pakko ottaa Karkkiin mukaan muuan hyljeksitty, repaleinen leikkinalle, joka oli kaikesta riepottelemisesta ja pahoinpitelystä niin sekaisin, ettei enää tiennyt oliko poika vai tyttö. — Mikä sinun nimesi on? Ukko-Uppo kysyi leikkinallelta, joka vastasi: — Sirlady. Ukko-Uppo oli hyvin hämmästynyt. Sir on englantia ja tarkoittaa arvokasta herraa. Lady on englantia ja tarkoittaa arvokasta rouvaa. Suomeksi nalleraukan nimi oli siis *herrarouva*. Kun *herrarouva* oli onnellisesti Karkissa — —. (N-U, 102.)

Vastakohtaisuudella leikitellään kirjasarjassa monipuolisesti: *Epä*-prefiksiä käytetään antonyymisen vastakohtaisuuden muodostajana. *Aamusatu* ja *nukutuskello* ovat vastakohtaisia lähtösanojensa (*iltasatu* ja *herätyskello*) kanssa mutta merkitsevät kontekstissa samaa tarkoitetta. *Lentosairas* ilmaisee samaa tilaa kuin lähtösanansa *merisairas*. *Herrarouva* on komplementaarisella vastakohtaisuudella leikkittelyä. Uusien vastakohtaparikkien vastakohtaisuus perustuu siihen, että sanoissa on joko yhteinen alkuosa (*uppo-onneton* – *uppo-onnellinen*) tai perusosa (*uniretki* – *valveretki*). Määriteosien *huvi* – *pako* ja *pelko* – *sankari* vastakohtaisuus on vastakohtaista vain Uppo-Nalle-kirjasarjan kielessä, kun taas esimerkiksi *tungossaaren* vastakohta *autiosaari* on vakiintunut suomen kielen sana. Vastakohtaiset sanat esiintyvät aivan lähikontekstissa, mikä helpottaa lukijaa merkityksen tulkinnassa.

3.2. Synonymia

Tässä luvussa analysoin aineistoni uudissanoja, joiden motivaationa on synonyyminen suhde toiseen sanaan. Synonymialla tarkoitetaan kahden lekseemin samamerkityksisyyttä (Fred Karlsson 1998, 219). Hyvin harvat sanat ovat täysin synonyymisiä siinä mielessä, että ne olisivat vaihdettavissa toisiinsa missä tahansa kontekstissa ilman, että ne tuovat hienoisia muutoksia tavoiteltuun merkitykseen tai tunnesävyyn tai assosiaatioarvoon. Sanataiteilija valitsee kontekstiin sopivimman vaihtoehdon, sen, joka sisältää oikean määrän tunneainesta ja joka sopii lauseen äännerakenteeseen sekä ilmauksen yleissävyyteen. (Ullmann 1967, 142, 151.)

Aineistossani uudissana *sapero* on synonyymi olemassa olevalle sanalle. Sanan muodostamisen motivaationa on riimillisuus *haperon* kanssa, mikä osoitetaan tekstissä eksplisiittisesti: *Sapero on runossa loppusoinnun tähden.*

(12) — — sialla on takapäässä *sapero*. Metsässä on sieni/— —/ näätkö: hapero. — —. — *Sapero on runossa loppusoinnun tähden.* (ST, 30.)

Lähtösana on *saparo*, jolle on luotu synonyymi ikään kuin vain siksi, että se sopisi loppusointuiseen runoon. Tähän on itse asiassa muitakin syitä: nonsense-kirjallisuudenlajissa käytetään yhtenä lyriikan keinona hallittua oikeinkirjoituksen rikkomista, koska on tarkoitus rikkoa reaalia maailman ja sen kielen kurinalaisuutta. Rikkomisen tahallisuus selittää, jotta kurinalaisuus säilyy. (Niemi-Pynttari — Teppo 1999–2003, luku Nonsense ja lapset.) Syntyy koominen vaikutelma, mutta samalla osoitetaan myös, että kielellä voi itse leikkiä.

Aineistossani keskeisiä synonyymitapauksia ovat ne, joissa ihmisen ruumiinosaa nimeävä yhdyssanan alkuosa on muutettu eläinsanastoon sopivaksi korvaamalla se synonyymillä. Sanoissa *tassuvarsi*, *tassuraudat*, *tassusuudelma* ja *kirjoitustassu* ihmisen ruumiinosa *käsi* on korvattu sanalla *tassu*, joka merkitsee 'kämpälää' (PS) ja jota yleisesti käytetään niin elävien kuin lelueläintenkin raajoista. Tosin sitä käytetään

puhekielessä myös leikillisesti merkitsemässä 'ihmisen kättä tai jalkaa' (PS), esimerkiksi ilmauksessa *paiskata tassua* 'kätellä'. Kirjoitustassu on 'raaja, jolla kirjoitetaan', sanalla on korvattu ilmaus *kirjoituskäsi*. *Tassusuudelma* on 'suudelma tassulle', korvattu ilmaus on *käsisuudelma*. *Tassuraudat*-sanalla ('kahleet, raudat') on korvattu ilmaus *käsiraudat*. *Tassuvarsi* on 'raajan varsi eli vartaloa ja raajaa yhdistävä osa', sillä on korvattu ilmaus *käsivarsi*.

Puheena olevien sanojen yleismerkitykset ovat yksiselitteisiä, vain *tassuraudat* voisi viitata myös 'ketunrautoihin tai niiden kaltaiseen ansaan, johon voi juuttua raajasta kiinni'. *Tassu* sinänsä on tuttavallinen, hypokoristinenkin ilmaus, joten voisi olettaa, ettei sitä edes huumorimielessä käytettäisi osana 'vaarallista ansalaitetta' ilmaisevaa sanaa. Huomionarvoista on, että kirjailija tietoisesti lisää lukijan sanastontuntemusta: tekstiyhteydessä selittyy *tassusuudelma*-sanan merkitys, eli *kuningas suutelee Kumman tassua* merkitsee sitä, että *Kumma vastaanottaa tassusuudelman*:

(13) — — kuningas kumartui suutelemaan Kumman tassua, mikä kummastutti Kummaa, sillä se ei elämänsä aikana ollut koskaan saanut vastaanottaa *tassusuudelmaa*. (LJ, 38.)

(14) — — *tassuvarsissa* mulla on runsaasti ruista! (Kh, 82.)

(15) Tassuni ovat uupuneet ja puutuneet. *Kirjoitustassuni* tuntuu olevan pelkkää puuta. (N-U, 55.)

(16) Pannaanko sille *tassuraudat* kaikkiin neljään tassuun? (K, 62.)

(17) — — Uppo-Nalle oli hulvannut paistin päälle meiramia *tassukaupalla*. (LJ, 41.)

Tassukaupalla-sanan alkuosa *tassu* on edellisistä poiketen korvattu *käsi*-sanan synonyymillä *koura*. *Koura* on 'käsiterä siten taivutettuna, että sillä voi tarttua t. siinä voi pitää jotakin', *-kaupalla* merkitsee mittaa tai määrää ilmaisevien yhdyssanojen jälkiosana '-ittain, -määriä, -määrin' (PS). Siten *kourakaupalla* mitataan jotakin ainetta 'kourittain, kouramäärin, useamman kämmenellisen verran'. *Tassukaupalla* merkitsee siis 'useamman tassullisen verran'.

Aineistoni synonyymeistä kahdeksan esiintyy kontekstissa keskenään synonyymisinä. *Runotila* ja *runotus* ovat mielentiloja, jotka esiintyvät kontekstissa synonyymeinä. Ne merkitsevät 'runon syntytilaa runon-

tuottajan päässä' eikä niille ole kielessä suoranaista vastinetta. (Sanojen tarkempi analyysi luvuissa 4.3.1 ja 4.3.6.)

(18) Tämä on tärkeä laatikko, sillä mistäpä otat alkuja runoihin runotuksen hetkellä, ellei niitä ole tallessa *runotilan* varalta. (N-U, 29.)

Synonyymejä keskenään ovat myös *törmäysmaalaus*, *törmäysmuotokuva* ja *törmäystaulu*, jotka merkitsevät 'törmäämisen tuloksena syntynyttä taideteosta'. Yhdyssanojen perusosilla on erottavia merkityspiirteitä: *maalaus* ilmaisee 'tekniikkaa', *taulu* on 'esine', *muotokuva* ilmaisee 'sisältöä tai luonnetta'. Ne ovat kirjakielessä siis lähisyronyymejä. Kaikki kolme sanaa esiintyvät kirjasarjassa samassa kohtauksessa:

(19) Sika Napoleon törmäsi maalariin, teline ja maalari kaatuivat ja väriputkista levisi tauluun monenlaisia värejä valtavana sekasotkuna. — — miten voin korvata teille tämän aivan uudenlaisen maalauksen, *törmäysmaalauksen* syntymisen? — — Haluatko *törmäysmuotokuvan* vai tavallisen? — — nyt tämä poika lähtee tekemään *törmäystauluja* — —. (ST, 92–94.)

Törmäysmaalaus syntyy konkreettisesti *törmäyksen* tuloksena. Kun esineen synty tapa tiedostetaan, asia ilmennetään sanoiksi puettuna, ja nimettyinä taideteokset saavat erikoisen, muista poikkeavan piirteen⁵.

Synonyymeinä esitetään kontekstissa myös uudet yhdyssanat *suukkoystävä*, *suukkotuttava* ja *rutistustuttava*, joiden merkitys on 'paras ystävä'. Yhdyssanojen perusosat *ystävä* ja *tuttava* eivät kirjakielessä ole täysin synonyymejä mutta kuuluvat kuitenkin samaan merkityskenttään. Myös määriteosat *rutistus* ja *suukko* ovat läheisyyttä ilmaisevina eleinä samassa merkityskentässä.

(20) — — Reetaa, joka oli iät ja ajat ollut Uppiksen paras ystävä, perusystävä, *suukkoystävä*. (Kh, 32.)

(21) — — kotona Kissakuja viitosessa, missä asuivat sen *suukko- ja rutistustuttavat*, ne, joita se rakasti ja jotka arvostivat sen runoutta. (LJ, 42.)

Usean synonyymien yhdistäminen samaan yhteyteen on tyyllillinen seikka, jonka funktio on tehdä toisen merkityksestä selvempi ja korostuneempi (Ullmann 1967, 153). Tässä yhteydessä korostuu ilmaus *paras ystävä*, jolle samalla annetaan lisäsävyä, kuten hellittelyä ja läheisyyt-

⁵ Aikuislukija osaa lukea myös irvailun taiteen tekemistä ja tulkitsemista kohtaan.

tä, perässä olevilla synonyymeillä. (Käsittelen tämän kappaleen sanajoukkoa tarkemmin luvussa 4. 1.)

'Raajaa' ilmaisevan sananosan korvaaminen synonyymillä on Karjalaisen tekstissä analogia. Se on perusteltua sananmuodostusta, koska kirjasarjan henkilöt ovat eläimiä ja leluja, joiden maailma edellyttää uutta käsitteistöä. Muuten synonyymialla leikittely näkyy aineistossani neljällä tavalla. *Sapero* on muodostettu synonyymiksi olemassa olevalle sanalle *saparo* motivaationaan loppusointu. *Runotila* ja *runotus* ovat molemmat uudissanoja, jotka muodostavat esiintymiskontekstissaan synonyymiparin. Esiintymiskontekstissaan keskenään synonyymisiä uudissanoja ovat *suukkoystävä*, *suukkotuttava* ja *rutistustuttava*, joita yhdistää sekä osittainen määriteosien että osittainen perusosien merkitysten läheisyys. *Törmäys*-alkuisten uudissanojen keskinäinen synonyymisyys johtuu siitä, että sanat ovat yhdyssanoja, joiden perusosat ovat kielessä olemassa lähisyronyymeinä, ja sanoille on annettu uusi määriteosa, joka toki esiintyy kielessä itsenäisenä lekseminä.

3.3. Homonymia ja meronymia

Homonyymialla ja meronyymialla leikitellään kolmen uudissanaman merkityksissä, siksi käsittelen niitä samassa luvussa. Homonymia on eri lekseemien samanasuisuutta: saman sanaluokan samanasuiset sanat eroavat toisistaan morfosyntaktiselta käyttäytymiseltään sekä merkitykseltään (Karlsson 1998, 213). Sananmuotohomonymiassa sananmuodot lankeavat toistensa kanssa yhteen, vaikka ne koostuvat erilaisista morfologisista aineksista (Laalo 1990, 26, 29). Merkitykset ovat yleensä selviä sanojen esiintymisyhteydessä.

Aineistossani homonyymialla leikittely -tapauksena esiintyy uudisjohdos *kummituinen*. Johdoksella on kaksi mahdollista merkitystulkintaa: se voi olla *kummitus*-sanaman johdos merkityksessä 'pieni kummitus' tai

kummi + *-tuinen*. Jälkimmäisen merkitys on sikäli läpinäkymätön, että ilman kontekstia voi sanoa vain, että merkitys liittyy *kummi*-sanaan.

(22) Olen kummi ja sanon kummilapsiani *kummituisiksi* — —. (ST, 21.)

Kun ilmaus rikkoo leksikaalisia tai grammatikaalisia konventioita, on olemassa väärinkäsityksen tai viestin katoamisen mahdollisuus. Ollakseen selkeä ilmauksen pitää muun muassa välittää kaikki aiotut merkitykset, olla helppo ja nopea ymmärtää sekä olla todennäköinen ja ennustettavissa tietyssä yhteydessä. (Yli-Vakkuri 1986, 304.) *Kummituinen*-sanaan liittyvä leikittely näkyy välittömästi sen käyttöyhteydessä. (Sanasta lisää luvussa 4.1.)

Meronymialla ilmaistaan osan ja kokonaisuuden välistä suhdetta. Tyypillinen meronyymisuhde on *ruumis—ruumiinosa*-suhde, jota aineistoni-kin kaksi meronyymiä edustava. Aineistossani osaa kokonaisuuden sijasta ilmaisevat bahuvriihiyhdyssanat *koukkupyly* ja *juovapemppu*, joiden tarkoitteet ovat oliota (kontekstissa *Uppis*-niminen hahmo ja *ampiainen*).

(23) Pylykässäni on neljä koukkua. Isän virvelin siima on syherönä.— — — Hellurei, *koukkupyly*! varis tervehti Uppista. (Er, 19.)

(24) Ampiainen, pampiainen,/ pistäväinen *juovapemppu*/— —! (MT, 107.)

Koukkupylyllä voidaan tarkoittaa 'oliota, jolla on takamuksessa kouku(ja)' ja *juovapempulla* 'oliota, jolla on juovikas takamus'. Tällöin sanan käyttöyhteydessä on tekijänä nimenomaan mainittu olio kokonaisuudessaan, ei osa siitä. (Lisää sanoista *koukkupyly* ja *juovapemppu* luvussa 4.1.)

3.4. Hyponymia

Hyponyymejä eli uusia alakäsitteitä saadaan kieleen mutkattomimmin lisäämällä sanaan tarkentava määriteosa (Häkkinen 1990, 83). Alakäsite sijoittuu hierarkiassa yläkäsitteen alle. Ylempänä olevaa luonnehtivat piirteet kuuluvat myös alempana olevalle, jolla sen sijaan on ylempään nähden jokin erottava piirre (Pajunen 2001, 35).

Tässä luvussa otan esille Uppo-Nalle-sarjassa esiintyvät uudet alakäsitteet. Ne ovat uusia yhdyssanoja, joiden määriteosa tarkentaa tai rajaa perusosan merkitystä. Aineistoni 133 alakäsitteestä suurin osa (110) on analysoitu muissa luvuissa, joten en tässä tee tarkkaa merkityksen analyysiä vaan tutkin, mitä erityispiirteitä uusien alakäsitteiden joukolla on. Erittelen alakäsitteistä neljä keskeistä joukkoa ominaispiirteineen⁶.

Ensimmäinen joukko koostuu yhdyssanoista, joiden määriteosassa on tekoa tai toimintaa ilmaiseva verbijohdos. Merkityspiirteet vaihtelevat, mutta rakenteeltaan nämä sanat luovat isoimman joukon alakäsitteiden sisällä. Määriteosan myötä sanat saavat yleismerkityksikseen 'tuloksen', 'tarkoituksen', 'tavan' tai 'aiheen' merkityksen. Merkitykset 'tapa' ja 'aihe' johtuvat määriteosasta, merkitykseen 'tulos' tai 'tarkoitus' voi johtaa määriteosa, perusosa tai kokonaisuus.

ASETELMA 1. Mahdolliset yleismerkitykset alakäsitteille, joiden määriteosa ilmaisee toimintaa.

sana	'tulos; tuote'	'tarkoitus'	'tapa'	'aihe'
<i>kutitusapu</i>		X	X	
<i>kuorsausruno</i>	X			X
<i>kuulemislaulu</i>	X			X
<i>lentoruno</i>	X		X	X
<i>lentotervehdys</i>		X	X	
<i>lentouni</i>			X	X
<i>loukkausloitsu</i>		X	X	
<i>lähtötempu</i>	X	X	X	
<i>paistorauha</i>		X		
<i>porotuslaulu</i>	X			X
<i>rohkaisulaulu</i>	X	X		
<i>selityskumppani</i>		X	X	
<i>selitysvaate</i> <i>selitystossu</i> <i>selitysviitta</i>		X	X	
<i>taikomistyö</i>	X		X	
<i>tuiketyö</i>	X		X	
<i>törmäysmaalaus</i> <i>törmäys-</i> <i>muotokuva</i> <i>törmäystaulu</i>	X		X	X
<i>törmäystaulu-</i> <i>näyttely</i>	X		X	X

⁶ Aineistoni kaikki uudet alakäsitteet ovat liitteessä 2.

Nämä ovat tilanteeseen luotuja uusia yhdyssanoja, joiden tarkkaa merkitystä on vaikea sanoa ilman esiintymisyhteyttä. Sanojen merkitys tulee esille kontekstissa ainakin implisiittisesti, esimerkiksi *porotuslaulu* on seuraus edellä kerrotusta tapahtumasta.

(25) Aurinko paistaa porotti Reetan päähän — —. Laulava — — visersi *porotuslaulua* — —.
(U-N, 60.)

Toinen joukko koostuu yhdyssanoista, joiden määriteosa ilmaisee tunnetta. Kirjasarjassa esiintyy 28 alakäsitettä, joiden määriteosa ilmaisee tunnetta tai tunnelmaa yleismerkityksenä. Merkille pantavaa on, että näistä 23 ilmaisee kielteisiä tunteita: määriteosina tunnetta ilmaisevat sanat *epätoivo*, *harmi*, *huoli*, *hätä*, *ikävyys*, *ikävöinti*, *ilkiö*, *kipu*, *loukkaus*, *pelko*, *pakko*, *raivo* ja *vimma*. *Kipu* tosin voi ilmaista fyysistäkin kipua, mutta ainakin lapsella *kipuun* liittyy myös tunnetila. Konteksti tukee sanojen 'tunnetila'-merkitystä, esimerkkeinä ovat *raivorunon* ja *rohkaisulaulun* kontekstit:

(26) Uppo-Nalle ei hillinnyt enää ollenkaan itseään. — —. Koko ajan se suolsi suustaan *raivorunoa* — —. (Er, 40.)

(27) Sen karhunkarvat nousivat kauhistuksesta pystyyn — —. — —. Uppo-Nalle alkoi juosta pintellä tupaa kohti, ja matkalla se lauloi itselleen *rohkaisulaulua* — —. (Kh, 82.)

Tunteen ilmaisemiseen luotuja tuotoksia merkitsevät yhdyssanat *epätoivoruno*, *hätäruno*, *raivoruno*, *vimmaruno*, *pelkolaulu* ja *pelonpelotuslaulu* sekä *rohkaisulaulu* ja *ystävyytanssi*. Ongelmatilannetta ilmaisevat *pakkorunoilu*, *paukepelko*, *pelkoajatus*, *pelkokoe*, *pensaspinne* ja *pulatila*. *Kipukoukku* ja *loukkausloitsu* ovat välineitä, *ilkiökarhu*, *pelkolintu* ja *pelkopeikko* olioita. *Parkuhetki* ja *parkupäivä* sisältävät 'voimakkaan itkun' merkityksen, joten voimakas tunne on kysymyksessä tässäkin. *Paistorauha* on myönteinen olotila tiettyä tarkoitusta varten, *ikävöintiyö* ja *murjotusaamu* ilmaisevat tunnelmaa. Sanojen *harmitaikina*, *huolireppu*, *hätäpiste*, *hätäpilkku* ja *ikävyysvuori* perusosat ovat konkreettisia, mutta koska niihin on liitetty tunnetta ilmaiseva abstrakti alkuosa, sanat ymmärretään kuvainnollisesti.

Viiden alakäsitteen erikoismerkityksenä on tunne. *Huokauskysymys* sisältää kontekstissa 'huolen' merkityksen. *Sankariajatus* on esiinty-

misyhteydessään *pelkoajatuksen* vastakohta: kysymys on siitä, uskaltaako (*sankari*) vai ei (*pelko*). *Rutistustuttava*, *suukkotuttava* ja *suukkoystävä* sisältävät hypokoristisen affektin: ne merkitsevät 'parasta ystävää, ikiystävää'.

(28) Päiviteltyään omasta mielestään tarpeeksi isoisä päästi ilmoille *huokauskysymyksen*: ”Minulla ei ole aavistustakaan siitä, mikä meidät nyt perii?” (MT, 10–11.)

(29) Sen nallenpäässä ajalehtivat *pelkoajatukset*, jotka kamppailivat *sankariajatusten* kanssa. (Eks, 94.)

Kolmas luokiteltava piirre on, että 36 uutta alakäsitettä sisältää yhtenä yleismerkitysvaihtoehtona 'aiheen' merkityksen. Suurimman osan alakäsitteistä ovat saaneet *runo* (*kaatopaikkaruno*, *kuorsausruno*, *lentoruno*, *papanaruno*, *pillerriruno*, *pimeysruno*, *raivoruno*, *roturunno*, *sarvivalasaruno* ja *vimmaruno*) ja *laulu* (*haperolaulu*, *kettulaulu*, *lettulaulu*, *pelkolaulu*, *pelonpelotuslaulu*, *porotuslaulu*, *rohkaisulaulu*, *tonkimislaulu* ja *saperolaulu*). Niillä on yhteensä 19 alakäsitettä, mikä johtuu kirjasarjan päähenkilön runoilijan ominaisuuksista. Runot voivat olla merkitykseltään myös 'määriteosan tarkoitteen muotoisia runoja', esimerkiksi *pillerriruno* 'pillerin muotoinen runo'. *Roturunno*-sanan yleismerkitys voisi olla myös 'puhdas, tyylipuhdas runo' (vrt. sanoja *rotuhevonen* ja *rotukissa*, joissa määriteosa merkitsee 'puhdasveristä').

Uni-sanan alakäsitteitä ovat *runouni*, *lentouni* ja *mikrouni*, 'matka'-merkityksen sisältäviä uusia alakäsitteitä ovat *eläinuniseikkailu*, *katujyräseikkailu*, *kultakaupunkiseikkailu*, *patarumpupurjehdus* ja *hylkymatka*. *Koulun* aihetta ilmaisee *valaskoulu*, rajattua tiedonala *pillerritietous*, taidemaalaustyyppiä merkitsevät sanat *törmäysmaalaus*, *törmäysmuotokuva*, *törmäystaulu*, *törmäystaulunäyttely*. 'Sisältöä' ilmaisevat *hiirityö*, *hevonselämä* ja *runoelämä*.

Neljännän joukon muodostavat ne 12 sanaa, joilla ilmaistaan materiaalia. Ainesanoista muodostuvia tarkoituksia ovat *hunajatulva*, *jäätelöpaisumus*, *maitopaisumus*, *sitruunasoodapaisumus*, *jäkälätilla*, *sahajauhovi* ja *murskanalle*. *Ruusupensasjalka* ilmaisee valmistusaineen, *patarumpu* osoittaa, mistä tarkoite on valmistettu. Konkreettisia perusosia *taikina* ja *uni* on määrittämässä abstrakti *uni*-sana alakäsitteis-

sä *unitaikina* ja *unihillo*. Kontekstissa *unihillo* on kuitenkin konkreettista, kun taas sanoja *harmitaikina* ja *unitaikina* käytetään kuvainnollisesti.

(30) Isoäiti sai purkillisen *unihilloa* — —. (N-U, 122.)

(31) — — unesta paisui loppujen lopuksi mahtava *unitaikina*, joka jokaisella kertomisella kohosi ja pullistui. Uppo-Nallea harmitti. — — paisui myös Uppo-nallen *harmitaikina*. (N-U, 70–71.)

Aineistoni alakäsitteet jakautuvat karkeasti neljään joukkoon. Ensimmäisen joukon yhdyssanoissa on määriteosana on tekoa tai toimintaa ilmaiseva verbijohdos, toisen joukon määriteosa ilmaisee tunnetta. Kolmas joukko sisältää 'aiheen' merkityksen, neljäs merkitsee 'materiaalia'.

3.5. Merkitysten yhteensulautumat

Aineistossani on viisi merkitysten yhteensulautumaa. Sanat on sulautettu yhteen sekä muodoltaan että merkitykseltään. Sanoista neljä on muodoltaan koostesanoja, ja sananmuodostustavaltaan ne ovat kontaminaatioita: kielessä jo olemassa olevat kaksi sanaa sulautuvat tai sulautetaan yhteen ottamalla aineksia kummastakin. Yleisimmin kontaminoituvat merkityksiltään läheiset tai jokapäiväisessä kielenkäytössä samoissa käyttöyhteyksissä esiintyvät sanat, joista lisäksi kumpikin saattaa tyypistyä. (Lauri Hakulinen 1979, 397; Häkkinen 1990, 121; ISK 2004, 191.)

Uppo-Nalle-sarjan kontaminaatiotapauksissa tekstissä tulee esille sananmuodostustapa. Samalla, kun lukija pannaan miettimään näiden olioiden syntyä, oivallutetaan häntä myös sanojen synnyssä (esimerkit 11–12): puolet *pihlajaa* ja *jasmiinia* on yhteensä *pihlamiini*, puolet *karhua* ja puolet *tapiiria* on yhteensä *karpööri*, puolet *uppo-nallea* (yleisnimenä käytettynä) ja *tapiiria* on *uppiiri*. Kontaminaatioiden tarkoite on sanan osatekijöinä olevien sanojen kuvaamien tarkoitteiden yhteensulautuma.

Karpiirin ainekset on selitetty eksplisiittisesti tekstissä (esimerkki 14), mutta lukijan pitää itse oivaltaa *uppiiri*-sanan komponentit. On erikoista, että uudismuodoste on tällä tavoin opaakki, sillä se vaikeuttaa vastaanottajan ymmärtämistä: merkityksen päättelemiseen tarvittaisiin välttämättä tietoa sanan muodostumisesta. Tarkka tutkija huomaa, että *uppiiri* on *uppo*-prefiksin⁷ ja *tapiirin* yhteensulautuma, jossa kumpikin osa on samalla tyypistynyt. Sana saa lisämerkityksen kirjasarjan kontekstissa: *uppo* on tässä lyhennys *uppo-nallesta*, joka yleisnimenä kirjan kontekstissa merkitsee 'upoksissa ollutta lelukarhua'. *Uppiirin* merkitys on siis 'lelukarhun ja tapiirin risteytymä'.

Pihlamiini-sanana *pihla*-elementti viittaa luonnollisesti pihlajaan. Jälki-osa *-miini* on tuttu puhekielisenä johtimena, jota käytetään leikkisissä yhteyksissä, esimerkiksi *konjamiini*-nimityksessä merkitsemässä 'konjakkia'. Yleiskielessä *-miini* on aines, joka esiintyy lainaperäisissä sanoissa ja lääkesanoissa, kuten *histamiini*. Tekstikontekstissa *-miini* tulee *jasmiinista*.

(32) Monen monta vuotta Reetan isä oli yrittänyt jalostaa puuta, jonka nimi olisi *pihlamiini* ja jossa olisi *puolet pihlajaa ja puolet jasmiinia*. (U-N, 80.)

(33) — Mutta kerran, Upo-Nalle jankutti, isä yhdisti pihlajan ja jasmiinin. Siitä tuli *pihlamiini*. Jos sinä, opettaja, yhdistäisit vaikkapa karhun ja tapiirin, niin syntyisi harvinaisuus: ehkä *karpiiri* tai *uppiiri*. (TT, 14.)

Pihlamiini esiintyy määriteosana myös yhdyssanassa *pihlamiiniajatus*, jolle on käyttötilannetta tuntematta mahdoton antaa muuta yleismerkitystä kuin 'pihlamiinia koskeva ajatus'.

(34) Isä istui nyt rannalla syvässä *pihlamiiniajatuksissa*..(U-N, 80.)

Uusi yhdyssana herättää enemmän huomiota, jos siihen sisältyy uusi johdos tai muu kielessä ennestään esiintymätön elementti. (Tuomi 1978, 15.) *Lintterikoirat* on yleismerkityksenä alakäsité *koira*-sanalle⁸.

(35) Aion perustaa koirakennelin ja koska Laulava Lintukoira on lähinnä lintukoira ja Fanny taas on lähinnä terrieri, olen ajatellut antaa kennelin nimeksi *Lintterikoirat* eli Kesämaan visertäjät. (TT, 89–90.)

⁷ *Upo*-prefiksistä lisää luvussa 5.4.

⁸ Sanaa on käytetty erisnimenä, mutta otin sanan mukaan aineistooni, koska se on muodostettu yleisnimestä.

Lintterikoirat on yhteensulautuma sanoista *lintukoira* ja *terrieri*, joista jälkimmäinen on lisäksi typistetty. *Lintterikoirat* saa hauskan lisäsävyn ilmauksesta *lähinnä*: kumpikin koira on sekarotuinen, mikä on hyvä perustelu sille, että sananmuodostustapana nimenomaan yhteensulauttaminen.

Edellä mainittujen typistymäyhdistelmien lisäksi yhdyssana *karhuvalas* on erikoismerkityksenä merkitysten yhteensulautuma. Kun alisteiselle yhdyssanalle haetaan merkitystä, loppuosa määrää tulkintaa, koska alkuosa yleensä määrittää perusosaa. Kirjasarjan kontekstissa sanan *karhuvalas* osien tarkoitteet ovat kuitenkin sulautuneet yhteen, joten uudissanan erikoismerkityksenä on kahden entiteetin yhteensulautuma, jossa kumpikaan osa ei hallitse toista. *Karhuvalas* voi yleismerkitykseltään olla 'karhuja syövä valas' (vrt. *muurahaiskarhu*), 'muodoltaan tai muuten karhua muistuttava valas' tai 'karhun ja valaan risteytymä', joista viimeksi mainittu on reaali maailmassa mahdoton.

(36) Uppis uneksi olevansa *karhuvalas*, joka eli parikymmentä miljoonaa vuotta sitten. (S, 34.)

Tavallisesti kontaminaatiot syntyvät vahingossa, kun merkitykseltään toisiaan lähellä ovat sanat sulautuvat yhteen (ISK 2004, 191). Karjalainen yllättää lukijan muodostamalla tarkoituksellisesti uusia kontaminaatioita mitä mielikuvituksellisimmista sanapareista. Kontaminaatiot *karpri*, *uppiiri*, *pihlamiini* ja *lintterikoira* on muodostettu kuvaamaan tarkoitteita, jotka ovat syntyneet jalostuksen tai muun yhdistämisen seurauksena. Sanoille on vaikea löytää yleismerkitystä: rakenteellisesti ne ovat sekä typistymiä että kontaminaatioita, ja sanan merkityksen määrittämiseksi on tunnettava tekstiyhteys, jossa sana esiintyy. Aineistoni typistymäkontaminaatioissa merkitys on läpinäkymätön sanoissa *karpri* ja *uppiiri*. *Pihlamiini*-sanan voi yhdistää *pihlajaan*, ja *lintterikoira* ymmärretään *koira*-sanan alakäsitteeksi. Kirjailija kuitenkin ottaa lukijansa huomioon tekemällä tekstissä eksplisiittisesti sanojen merkitykset läpinäkyviksi *uppiiria* lukuun ottamatta. Tällaisten sanojen käytön motiivina lienee, että ne korostavat lasten fantasiakirjallisuuden fiktiivisyyttä.

4. Uudet nimitykset

4.1. Oliot

4.1.1. Hellittely- ja haukkumanimitykset

Käsittelen tässä luvussa kirjasarjan uusia yleisnimiä, joilla on lempi- tai haukkumanimityksen tehtävä. Kielellä voidaan ilmaista affektia eli kielteistä ja myönteistä suhtautumista puheena olevaan asiaan tai puhelukumppaniin. Affektisia merkityksiä ei lueta kuuluviksi sanan tai lausuman kirjaimelliseen merkitykseen, vaan affektiset keinot tuovat niihin lisämerkityksiä. Suhtautumisen ilmaisemiseen on keinoja kaikilla kielen tasoilla.

Sanatason keino on affektisten nomini- ja verbijohdosten käyttö. Johdokset ovat enimmäkseen substantiiveja ja niitä esiintyy etenkin puhutussa kielessä. Affektisia käyttöyhteyksiä ja sävyjä ovat hellittely, vähätely, pilkallisuus, leikillisuus, ylätuulisuus sekä arki- tai slangityylisyys. (ISK 2004, 221.) Hypokoristiset⁹ eli sävyiltään hyväilevät ilmaukset ovat lastenkielelle tyypillisiä. Tavallisimmin niitä käytetään sukulaisniminä, henkilönniminä ja kotieläinten niminä. (Erkki Itkonen 1966, 203.)

Deminutiivijohdin on universaali tunnejohdin, joka lisää tunnevivahteen tai arvoväriytyksen sanan merkitykseen (Ullmann 1967, 132). Aineistoni deminutiivit sisältävät *-(i)nen*-johtimen, joka kuuluu suomen kielen affektisiin johtimiin (ISK 2004, 222). Deminutiivijohdokseen sisältyy usein muukin affekti kuin kokoeron ilmaiseminen kantasanan ja tarkoitteen kesken (ISK 2004, 221). Aineistoni *-(i)nen*-johdokset *aasonen*, *heppanen*, *sikanen* ja *unonen* sisältävät koko kirjasarjan kontekstissa 'pienuuden' lisäksi 'hellittelyn' merkityksen: niillä ilmaistaan läheisyyttä. *Aasonen*-sanon esiintymisyhteys tekee lukijan tietoiseksi siitä, että johtimella voi lisätä merkitykseen vivahteen 'pieni'.

⁹Hypokorismi on ”hellittelevä, kaunisteleva, lieventävä ilmaus, mm. lapselle puhuttaessa” (Hakulinen – Ojanen 1993, 64).

- (37) — Mikä on *aasonen*? Uppo-Nalle kysyi. — Tontonin pieni aasi, jota sanotaan aaseksi. (ST, 19.)
 (38) Tryffeli, tryffeli, lallatila, / sientä *sikasen* tonkimaa! (ST, 83.)
 (39) Kulkiessaan tämä kullamuru [=hevonen] kutsui kissaani koko ajan. — — Taivallettuaan kokonaisen viikon tämä *heppanen* saapui linnaan --. (P, 59.)
 (40) Yllä taivas tähtinen, / luona sen / *unonen* / odottaapi karhu-parkaa / unen tuttua ja arkaa. (N-U, 7.)
 (41) Minulla ei ole muuta toivetta kuin kellahtaa *unosen* helmaan— —. (N-U, 139.)

Rakenteeltaan *-(i)nen*-uudisjohdokset toteuttavat suomen kielen säännönmukaisuutta: Kun affektisella johdoksella ilmaistaan pienuutta, kantasanana on usein substantiivi (ISK 2004, 221). Substantiivijohtimesta *-(i)nen* käytetään *i*:töntä muotoa, kun se liitetään kaksitavuiseen kantaan (*aasonen*, *heppanen*, *sikanen*, *unonen*) ja *i*:llistä muotoa, kun tavuja on useampia (*kummituinen*). Lisäksi *i*-loppuisista kantasanoista *aasi* ja *uni* johdetut *aasonen* ja *unonen* sisältävät myös *-O*-johtimen, jota suomessa käytetään affektisena yhdysjohtimena (ISK 2004, 222).

Heppa on affektiivinen, hypokoristinen ilmaus *hevosesta* (Häkkinen 1990, 112) ja *heppanen* sen deminutiivi. Sanaa kylläkin käytetään Uudellamaalla murteessa merkityksessä 'heikko'¹⁰, se on siis *heppoinen*-adjektiivin variaatio. Se on kuitenkin vain homonyymi eikä kuulu *hevos-* yhteyteen.

Sanan *kummituinen* odotuksenmukainen yleismerkitys on 'pieni kummitus', kyseessä olisi siis *kummituksesta* johdettu deminutiivijohdos. Tähän tulkintaan ohjaa nimenomaan *-(i)nen*-johtimen produktiivisuus. Tekstiyhteydestä selviää kuitenkin, että *kummituinen* on muodostunut osista *kummi* + *-tuinen* ja että sanalla on erikoismerkitys 'kummilapsi'. Voidaan puhua homonymialla leikittelystä (ks. lukua 3.4).

- (42) Olen kummi ja sanon kummilapsiani *kummituisiksi* — —. (ST, 21.)

Johdin *-tuinen* on yhdysperäinen ja niukasti produktiivinen, ja sitä on käytetty sellaisissa adjektiiveissa kuin *yksityinen* (Penttilä 1963, 303). *Kummituinen*-sana on esimerkki sellaisesta luovasta sananmuodostuksesta, josta Päivi Rintala (1978, 155) puhuu: tietoisesti sanoja muodos-

¹⁰ Kirsi Aho suullisesti 20. 7. 2007.

tellessa kauan käyttämättä olleet johtimet voivat uudestaan produktiivista (ks. myös ISK 2004, 186).

Seuraavaksi analysoin hellittely- ja haukkumanimityksiä, jotka ovat rakenteeltaan yhdyssanoja. Niihin sisältyy affektisuutta johtuen niiden kielessä jo olemassa olevien osien sisältämästä sävystä tai merkityspiirteestä.

Yhdyssanat *korentomöhkö*, *karhunpätkä*, *nallenpätkä* ja *runoveitikka* ovat niitä Vesikansan (1989, 214) mainitsemia tapauksia, joissa alisteisen yhdyssubstantiivin määriteosa on sanan sisällyksen kannalta tähdellisempi kuin perusosa. Jälkiosa luonnehtii tai sävyttää alkuosan tarkoitetta. Mitä jälkiosa näissä tapauksissa sitten tuo merkitykseen? *Möhkö* tuo mielleyhtymän *möhkäle*-sanaan, joka merkitsee 'isohkoa muodotonta kappaletta, möykkyä' (PS)¹¹. *Korento* merkitsee 'hyönteistä' tai 'kantovälinettä'. Kumpi tahansa onkin *korentomöhkö*-sanon yleismerkityksenä, deskriptiivinen *möhkö* aiheuttaa merkitykseen pejoratiivisuutta. Voidaan katsoa, että ö-aines tässä tapauksessa ilmaisee kielteistä affektia, näyttäisihän sillä olevan suomen kielessä affektiivisen sävyn ilmaisemisen tehtävä¹² (Häkkinen 1990, 112). Konteksti osoittaa, että *korentomöhköä* käytetään myös koon ilmaisemiseen (*jättiläissudenkorentoa* nimitetään *korentomöhköksi*).

(43) Uppo-Nalle yritti heti näyttää siltä, kuin olisi tiennyt alusta alkaen, että kysymyksessä oli jättiläissudenkorento — —, nalle alkoi mahtavasti lausua: Kuulehan sinä *korentomöhkö!* / Uppo-Nalle ei ole pöhkö. / Ellet halua minulle vastata, / saat koko porukan selkääsi lastata. (N-U, 79.)

Hellittelyä tai sääliä ilmaisemaan voidaan käyttää sanoja, jotka muuten ovat sävyiltään pejoratiivisia eli halventavia tai väheksyviä (Erkki Itkonen 1966, 370). *Pätkä*-sanaa käytetään yleiskielessä merkitsemään 'hyvin lyhyttä ihmistä' (PS). PAKSUUS-ominaisuus tulee esille Rytkösen (1937, 100) deskriptiivisana-aineistossa: *letin pätkä* merkitsee 'paksua

¹¹ NS antaa myös harvoin käytetylle *möhkä*-sanalle merkityksen 'möhkäle, möykky'.

¹² Kun kielessä esiintyy sanasta etu- ja takavokaalisia muunnelmia, etuvokaalinen variantin tehtävä on usein ilmaista affektiivisuutta (Häkkinen, mp.).

hiuspalmikkoa'.¹³ *Karhunpätkä* ja *nallenpätkä* voivat siis sisältää 'lyhyden' lisäksi myös merkityksen 'paksu'. Yleispuhekielessä *pätkä*-sanaa käytetään lyhyestä ihmisestä usein haukkumasävyisenä.

Puhujien välinen suhde näkyy puhetilanteesta. Affektia välittämään valittuun ilmaukseen sisältyy jokin puhujan asennoitumista osoittava elementti, joka ohjaa vastaanottajan tulkintaa. (ISK 2004, 1614.) Tarkastellaanpa elementtejä tekstiyhteydessä. Nimenomaan sääliä ilmaistaan, kun henkilö nimittää itseään *karhunpätkäksi*: itsesääliä ja olennon vähäisyyttä korostaa ilmaus *minä poloinen* (esimerkki 46). Nimitystä käytetään myös niin, että tekstiyhteydessä korostuu pieni koko (esimerkki 48).

(44) Pääasia, ettet enää suutu minuun, poloiseen *karhunpätkään*. (MT, 32.)

(45) Täällä minä *nallenpätkä*/ tahdon olla kunnan jätkä. (Kh, 27.)

(46) ”No, mitäpä pieni *karhunpätkä*?” isoisä sanoi, kuten oli aina sanonut keikuttaessaan Uppista polvellaan. (Kh, 124–125.)

Seuraavat sanat sisältävät valmiiksi affektisuutta: *Ilkiökarhu* on pejoratiivinen ilmaus johtuen sen määriteosasta. *Runoveitikka*-sanaan tuo myönteisen sävyn sen jälkiosa, joka sisältää 'kujeellisuuden' ja 'hyvntuulisuuden' merkityksiä (PS).

(47) — — siellä[,] mihin olemme menossa[,] on karhuja[,] ja ne ovat *ilkiökarhuja*, eivät ollenkaan sellaisia kuin meidän Uppiksemme. (Eks, 81.)

(48) Voisin ryhtyä keksimään runonpalauttajaa. Siitä tulisi sellainen, että kun vihellät, niin runot vastaavat viheltäen ja sinä tietäisit aina, missä *runoveitikat* sijaitsevat — —. (P, 21–22.)

Aineistossani on kaksi bahuvriihiyhdyssanaa, *koukkupyly* ja *juovapemppu*. Bahuvriihisanoilla voi olla kolme merkitystehtävää: alkuosa kuvaa loppuosaa, koko sana kuvaa adjektiivisesti ihmistä (joskus eläintä) tai sana ilmaisee ulkopuolella olevan tarkoitteen leimallista ominaisuutta (Penttilä 1963, 263; Vesikansa 1989, 251). Ensimmäinen merkitysvaihtoehto on konkreettinen, eli sanojen alku-osa kuvaa loppuosaa: *koukkupyly* merkitsee 'koukkuista takamusta' ja *juovapemppu* 'juovikasta takamusta'. Toiseksi sanoja voidaan käyttää adjektiivisesti: *koukkupyly* merkitsee 'koukkupylyistä' ja *juovapemppu* 'juovapemppuista'. Kolmas vaihtoehto on, että yhdyssanatyyppejä on meronymia, eli sen

¹³ Veikko Ruoppilan (1935, 134) mukaan Lemminkäisen murteessa sanoja *pätsä* ja *pätsäkkä* käytetään lyhyestä, lihavasta ihmisestä erityisesti, kun puhutaan lapsesta.

avulla ilmaistaan osaa kokonaisuuden sijasta, ja sanan tarkoite jää tavallaan yhdyssanan ulkopuolelle (Erkki Itkonen 1966, 235). *Koukkupylyllä* voidaan tarkoittaa 'oliota, jolla on takamuksessa koukku(ja)' ja *juovapempulla* 'oliota, jolla on juovikas takamus'. Tällöin sanan käyttöyhteydessä on tekijänä nimenomaan mainittu olio kokonaisuudessaan, ei osa siitä. Tekstiyhteydessä *koukkupylyllä*-sanon tarkoite on Uppis-leikinleikille (esimerkki 49), ja olion KOUKKUISUUS korostuu. *Juovapempu*-sanon tarkoitteen, ampiaisen, ominaisuuksista korostuu takamuksen JUOVIKKUUS (esimerkki 50). BAhuvriihiyhdyssanoja käytetään yleensä ihmistarkoitteista (ISK 2004, 274), mutta fantasiakirjassa, jossa eläimille annetaan inhimillisiä ominaisuuksia, nimityksiäkin voidaan antaa samoin perustein.

- (49) Pyllykässäni on neljä koukkua. Isän virvelin siima on syherönä.— — — Hellurei, *koukkupylyllä!* varis tervehti Uppista. — — Se nokki varovasti Uppiksen pyllykkää ja — hups! — kaikki neljä koukkua irtosivat. (Er,19.)
 (50) Ampiaisen, pampiaisen,/ pistäväinen *juovapempu*/— —! (MT, 107.)

Malmivaara (2004, 359) sanoo, että jo rakenteena bAhuvriihi-yhdyssanaan sisältyy ekspressiivisyyttä ja sanottavan voimakkuutta. Vesikan-san (1989, 251) mukaan bAhuvriihisanoihin liittyy usein leikkimielinen tai pilkallinen sävy. Tässä myös arkityylisten sanojen *pylly* ja *pempu* valinta synnyttää toisaalta halveksivaa, toisaalta hellittelevää sävyä. Kontekstissa *koukkupylyllä*-sanon käyttäjä auttaa nimittämäänsä hahmoa, joten nimitys on pikemmin toverillinen kuin pilkkaava.

Selvästi hypokoristisia yhdyssanoja ovat *suukkoystävä*, *perusystävä*, *suukkotuttava* ja *rutistustuttava*, sillä sanojen määriteosa (*suukko*, *rutistus*) tai perusosa (*ystävä*) ilmaisevat läheistä suhdetta. Sanoihin liittyy erilaisia konnotaatioita. *Tuttava*-sana sinänsä ei ilmaise läheisyyttä, mutta kun siihen liitetään *suukko*-määriteosa, siihen tulee hypokoristinen affekti. Hellittelyä korostaa, että sanojen *suukkotuttava* ja *rutistustuttava* merkitykseksi määritellään tekstiyhteydessä 'ne, joita se rakasti ja jotka arvostivat sen runoutta':

- (51) — —Reetaa, joka oli iät ja ajat ollut Uppiksen *paras ystävä*, *perusystävä*, *suukkoystävä*. (Kh, 32.)
 (52) — —kotona Kissakuja viitosessa, missä asuivat sen *suukko- ja rutistustuttavat*, ne, joita se rakasti ja jotka arvostivat sen runoutta. (LJ, 42.)

Affektisanojen teho heikkenee käytössä, siksi tarvitaan aina uusia tilalle (Erkki Itkonen 1966, 394). Tällä luonnollisesti myös pyritään ilmeikkyyteen, mikä taas on sanataiteelle tyypillinen piirre. Elina Karjalainen käyttää runsaasti uusia lempi- ja haukkumanimityksiä ja ottaa lapsilukijat huomioon osoittamalla sanojen affektiivisuuden tekstiyhteydessä myös eksplisiittisesti.

4.1.2. Ammatit ja roolit

Aineistossani on yhdeksän erilaisia ammatin, roolin tai arvonimen nimitystä. Tässä luvussa käsitellyt sanat ovat sikäli merkitykseltään läpinäkyviä, että ne yhdyssanoina sisältävät sananosia, jotka ovat kielessä jo olemassa ammatin tai tehtävän nimityksinä.

Tekijännimiä, jotka sisältävät *-ja*-johtimen ja kielessä valmiina olevia sananosia, ovat *runonpalauttaja*, *sokkolentäjä* ja *varaselittäjä*. *Runonpalauttajan* yleismerkityksiä ovat laite ja tekijä. Laitteena se ilmaisee 'tarkoitusta', tekijänä 'ammattia, tointa tai tehtävää.' Sanaa käytetään kontekstissa merkityksessä 'runonavigaattori', sillä laite ilmoittaa runojen sijaintipaikan. (Ks. myös analyysiä luvussa 4. 2). *Sokkolentäjä*-sanan perusosana on ammatin nimitys, jolla on toimintaa rajaava, 'näkemäntöntä' merkitsevä määriteosa. Esiintymisyhteyden erikoismerkitys sen sijaan on rooli: *lentäjä* on 'lentokoneessa olija' ja *sokkolentäjä* 'lentokoneessa sokkona olija'. Myös tekijänjohtimen *-ri* sisältävä *surunpoistajataikuri* ilmaisee tehtävän. Sana merkitsee 'taikuria, joka poistaa surun'. Ammatin nimitykselle *taikuri* on annettu rajaava merkitys.

(53) Voisin ryhtyä keksimään *runonpalauttajaa*. Siitä tulisi sellainen, että kun vihellät, niin runot vastaavat viheltäen ja sinä tietäisit aina, missä runoveitikat sijaitsevat— —. (P, 21–22.)

(54) Nyt koira istui [lentokoneessa] aivan hiljaa isoäidin helmoissa ja kuvitteli olevansa *sokkolentäjä*— —. Vihdoinkin se sai nähdä ja kuulla, mitä tapahtui. Se ei ollut enää *sokkolentäjä*— —. (Eks, 31, 42.)

(55) Siitä oli ollut hienoa olla taikuri, vaikka vain unessa. — —. — Ehkä voin kuitenkin vanhetessani ja viisastuessani tulla paremmaksi. — — ehkä silloin tulen taikuriksi, surunpoistajataikuriksi. (ST, 134.)

Varaselittäjä ilmaisee roolia, sillä sen yleismerkitys on 'selittäjän sijaisena toimiminen'. *Vara*-alkuosaa käytetään yhdyssanoissa merkityksessä 'varalla oleva, toissijainen tai jonkin tilalle vaihdettava' (PS). Kirjakielessä *selittäjä*-sanaa ei käytetä, puhekielessä ilmaus *Hän on varsinainen selittäjä* merkitsee 'henkilöä, joka toimii koko ajan puhuen', siihen voi liittää jopa 'turhan puhumisen' merkityksen. *Varaselittäjä* voisi tässä *selittäjä*-sanankäytössä olla 'selittäjän kumppani, joka puhuu, kun varsinainen selittäjä on hiljaa'. Odotuksenmukaisesti merkitys liittyy kuitenkin 'tulkinta'-merkitykseen, antaahan PS:kin verbille *selittää* merkityksen 'tulkita'. Kirja-sarjan kontekstissa *varaselittäjä* toimii *unienselittäjän* edustajana.

(56) En ymmärrä, miksi *unienselittäjä* asuu maan ääriässä, kun hän voisi elellä kaupungin keskustassa. Ehkä tämä onkin *varaselittäjä* ja *varsinainen selittäjä* on jossain aivan muualla. (N-U, 30.)

Samassa kirjassa esiintyvä sana *selityskumppani* ilmaisee roolin suhteessa toiseen: *kumppani* on 'toveri, kanssakulkija, asioiden jakaja', *selityskumppani* ilmaisee, millä tavalla kumppanuus ilmentyy. *Aikuiskarhukin* ilmaisee roolin, sillä se sisältää merkityksen 'täysikasvuinen'. Kirjasarjan kontekstissa sana saa sikäli erikoismerkityksen, että leikkimielille haluaa henkisesti kasvaa aikuiseksi. Luonnontieteissä 'aikuisesta karhusta' käytetään ilmausta *täysikasvuinen*.

(57) Olet parempi oppipoika kuin uskalsin toivoa ja voit lakata olemasta oppipoika ja muuttua kumppanikseni — —. Nallen ensimmäinen päivä oppipoikana ja myöhemmin Nukkiksen *selityskumppanina* kului rattoisasti. (N-U, 94, 98.)

(58) — — haluan kuitenkin palata Kissakuja viitosen pihaan ja kasvaa siellä *aikuiskarhuksi*. (Kh, 124.)

Sahajauhoveli ja *oppinalle* ovat arvonimiä. *Sahajauhoveli*-sanankäytön yleismerkityksiä voivat olla 'sahajauhosta tehty tai sahajauhoa sisältävä veli' tai 'veli, jolla on tekemistä sahajauhojen kanssa (esimerkiksi työtehtävissä)'. Marginaalinen mutta mahdollinen merkitysvaihtoehto, tosin kaukaa haettu, voisi olla 'tyhmä veli'. Tulkinnan perustana on suomalainen tapa sanoa toista typeräksi ilmauksella *jollakin on sahajauhoa päässään*. Tekstiyhteyden perusteella sanan ilmeisenä motivaationa on veriveli-traditio: *Veriveljeys* on 'muinainen nuorten miesten ystävyysliitto, joka solmittiin leikkaamalla haava ihoon ja antamalla valuvan veren yhtyä'; myös kuvainnollisesti 'miesten erittäin vahvasta ystävyysitees-

tä' (PS). Sanan *sahajauhoveli* erikoismerkitystä 'veriveli' ei voi ymmärtää ilman kirjasarjan kontekstia. Lukija tietää, että sanan tarkoite sisältää sahajauhoa veren sijasta. 'Veriveli'-merkityksen hahmottamiseen taas tarvitaan kulttuurikontekstia.

(59) — Nyt Suuri Puhveli tehdä valkonaamoista *veriveljiä*, poika sanoi, otti taskustaan linkkuveitsen, jolla raapaisi naarmun omaan käteensä, Reetan käteen ja Uppo-nallen tassuun. Pojan ja Reetan käsistä pisaroi verta, mutta Uppo-Nallen tassusta tuli vain vähän *sahajauhoa* — — Ugh, nyt me olla veriveljiä. [Uppo-Nalle suuttuu pojalle, joka valehtelee pelastaakseen itsensä.] — — enkä minä halua olla sinun kanssasi *veri- enkä sahajauhoveli*, en ikinä! huusi Uppo-Nalle. (U-N, 94–100.)

Oppinalle-sanana mahdollisia merkityksiä ovat 'nalle, joka 1) oppii, 2) on oppinut tai 3) saa toisen oppimaan'. Tekstiyhteydessä sanan erikoismerkitys on 'oppipoika', joka käsitteenä on niin konventionaalistunut, ettei *oppinalle*-sanaan tule liitettyä sen merkitystä, jollei näe esiintymisyhteyttä. Sana saa kirjasarjan kontekstissa lisävivahteita, kun se rinnastuu *Uppo-Nalle*-nimeen — onhan sanoissa paljon samoja äänneitä.

(60) — Oppisinpa minäkin nuo samat temput, niin voisin auttaa ihmisiä. — — Jos aion olla hyvä *oppinalle*, minun on opittava panemaan itseni likoon. (Er, 29, 34.)

Vakiintunut tehtävännimitys sisältyy myös *koiran* alakäsitteeseen *lapsenvahtikoira*. Sanan alkuosa (*lapsenvahti*) ilmaisee jälkiosan (*koira*) tehtävää. Erikoista sanan käytössä on, että määriteosa *lapsenvahti* sisältää merkityskomponentin 'ihminen'. *Koira*-sanaa tosin käytetään ihmisestä erittäin halventavana ilmauksena, mutta lastenkirjan kontekstissa merkitys 'surkea, halveksittava lapsenvahti' lienee mahdoton. *Lapsenvahtikoiran* merkitys kontekstin perusteella on 'lastenhoitajana toimiva koira'.

(61) — — se oli luvannut luun jokaiselle koiralle palkaksi lastenhoitoavusta. — — *Lapsenvahtikoirat* saivat luunsa. (LJ, 95–96.)

Tässä luvussa (4.1.2) käsittelemistäni olioiden nimityksistä ammatin tai tehtävän nimityksiä ovat *lapsenvahtikoira*, *runonpalauttaja*, *surunpoistajataikuri* ja *sokkolentäjä*, roolin nimityksiä *aikuiskarhu*, *selityskumppani* ja *varaselittäjä* sekä arvonimiä *sahajauhoveli* ja *oppinalle*.

4.1.3. Lajit

Aineistossani on kaksikymmentä uudissanaa, jotka merkitsevät rotua tai lajia. Sanojen tarkoitteet ovat pääasiassa eläimiä. Poikkeuksen tekee *kotirotu*, jonka merkitys on 'kotiväki'. Sanan motivaationa on loppusoin-tu:

(62) Nallella oli niin ankara koti-ikävä, ettei se tuntenut itseään terveeksi — —. (Kh, 108) Uppis erotti jo tarkasti, keitä oli tulossa. — — isoisa ja isä. Reeta, ja taempana tulla puuskuttivat isoäiti ja äiti. — —. Iloon tähän ei helpolla totu, / kun polkua tallaa *kotirotu*. (Kh, 115.)

Kun olio määritellään paikan mukaan, uudissana voidaan tulkita lajin nimeksi: *kirkkokissa* on 'kirkossa elävä kissa', *avaruuskissa* 'avaruudessa elävä kissa' ja *avaruusnalle* 'avaruudessa elävä nalle'. Olioiden muut ominaisuudet tulevat kielessä jo olemassa olevan perusosan merkityksestä (*kissa*) ja sanojen esiintymisyhteydestä. Kontekstissa *avaruuskissaan* liittyy fantastisia elementtejä, *kirkkokissa* taas on 'maati-aiskissa'.

(63) Mustuus kuhisi jotain kamalaa. — — Mustuudessa oli tuhat kaksisataa seitsemänkymmentäviisi *avaruuskissaa*. — —. Pää oli niin kuin hyeenalla. / Miekkahampaat huulten alla. / Jalat kuten kirahvilla. / Keho niin kuin shakaalilla. / Vartta kattoi musta villa. / Silmät kuten loistelamput. / Hännänpäässä heilui pamput. (N-U, 17, 19.)
(64) - - *kirkkokissana* olisi kissan hyvä olla. Papit pitävät näet kissoista ja kohtelevat niitä hyvin. (MT, 88.)

Ufokarhu ja *ufonalle* merkitsevät 'avaruuskarhuja', joissa on 'outouden' konnotaatio. Sanat ilmaisevat samaa tarkoitetta. Kontekstissa ei siis esiinny affektieroja, jollei tulkita, että *ufonallea* käytetään, kun oliot ovat hiukan tutumpia.

(65) Ehkä se löytäisi uuden tähden, sellaisen, josta kukaan ei tiennyt mitään ja jossa asuisi pelkkiä pieniä vihreitä *ufokarhuja*. (U-N, 107.)
(66) — — eikä se enää halunnutkaan *avaruusnalleksi*. — — tietenkin *ufonallet* ehdottaisivat ennemmin tai myöhemmin huviretkä Linnunradalle. (U-N, 108.)

Lettunalle, *lituskanalle*, *lätsynalle*, *lätyskänalle* ja *murskanalle* sisältävät 'ominaisuuden' merkityksen, eli niiden alkuosa kuvaa loppuosan ulkonäköä. Tällainen käyttö on tyypillistä deskriptiivisanoille, ja *lituskanalle*, *lätsynalle* ja *lätyskänalle* ovat alkuosiltaan deskriptiivisiä. Niille on vaikea sanoa muuta yleismerkitystä. *Lettunalle* voi ilmaista 'letusta valmistettua tai lettujen kanssa toimivaa nallea', *murskanalle* 'murskas-

ta valmistettua tai murskaavaa nallea'. Kirjasarjan kontekstissa sanat merkitsevät 'litteää nallea':

(67) Tiedätkö, mikä sinusta olisi tullut, jos olisit pudonnut telalta katujuyrän alle? — *Lettunalle, lituskanalle, lätsynalle*, Uppo-Nalle vastasi. (U-N, 105.)

(68) Vastasyntynyt valaanpoikanen saattaa painaa tonnin — —, ja kun sinä painat ehkä kilon, niin kyllä sinusta tulisi valaanpoikasen alla *lätsynalle, lituskanalle* ja *murskanalle* — —. (Suk, 78.)

Pelkopeikko ja *pelkolintu* sisältävät tunnetta ilmaisevan määriteosan, ja ne merkitsevät 'pelkoa aiheuttavaa tai pelkoa kokevaa oliota'. Yleiskielessä *peikko*-sana sisältää myös kuvainnollisen merkityksen 'asia, jonka kohtaaminen pelottaa'. *Pelkolintu* on 'pelkoa aiheuttava lintu', joka tekstiyhteydessä on *peipponen*.

(69) — —peloissani peipposesta väärän kuvan sain./ Se on lintu punarinta/ ja on kaikkein kamalinta,/ että se ei *pelkolintu*[Sana kursivoitu alkutekstissä.]/ tiedä olevansa lain./ Uppo-Nalle unnukkani/ tämän kuulla saa:/ *pelkopeikkojakin* joskus/ hiukan pelottaa./ Käypi niin,/ kun *pelkopeikko* tahtoo peto olla,/ urhoollisten silmissä se onkin pelkkä nolla. (U-N, 35–36.)

Koiralampaan yleismerkitysvaihtoehdot ovat 'koiran ja lampaan ris-teytymä' ja 'koiramainen lammas'. Tekstiyhteydessä *koiralammas*-sanana käyttö on leikittelyä käänteisyydellä: *lammaskoirana* toimiva koira valitsee *lampaan* roolin mutta on kuitenkin *koira*:

(70) Koira asettui lammaslauman jäseneksi— — — sillä oli koiran luonto, ja koiran luonto on hyvin erilainen kuin lampaan luonto. Erakko ei edes aavistanut, että hänen *koiralampaansa* palveli häntä— —. (Er, 54.)

Luvussa 3.2 käsitellyistä merkitysten yhteensulautumista olioiden lajinimityksiä ovat *karhuvalas*, *karpiiri*, *koiralammas*, *Lintterikoirat* (erisnimi) ja *uppiiri*, samoin *herrarouva* (luvussa 3.1). Lajin nimityksiä ovat myös *avaruuskissa* ja *-nalle*, *kirkkokissa*, *koiralammas*, *lettunalle*, *lituskanalle*, *lätsynalle*, *lätyskänalle*, *murskanalle*, *pelkopeikko*, *pelkolintu*, *ufokarhu* ja *ufonalle*. Rotua ilmaisee sana *kotirotu*, joka eroaa muista nimityksistä siinä, että sen tarkoite ei ole eläin.

4.2. Esineet ja laitteet

Esineen nimityksiä aineistossani ovat *huolireppu*, *ihmereppu*, *jalustinporta*, *kipukoukku*, *patarumpualus*, *perhospeitto*, *runonpalauttaja*, *ruusupensasjalka*, *selitystossu*, *-vaate* ja *-viitta*, *törmäysmaalaus*, *törmäysmuotokuva* ja *-taulu*. *Huolireppu*-sanaa luukuun ottamatta nimitykset kuvaavat konkreettisia tarkoituksia.

Määriteosa tuo 'tarkoituksen' merkityksen sanoihin *selitystossu*, *selitysvaate* ja *selitysviitta*, jotka tekstiyhteydessä osoittautuvat ammattiasuiksi.

(71) Isoäiti oli uhrannut yhden kuudesta harmaasta flanelliyöpaidastaan ja tehnyt siitä *selitysviitan*. Äiti oli virkannut kalastajalangasta *selitystossut*, joiden piippakärjissä helisivät pienet kulkuset. — — He näyttivät nyt vain kaveruksilta [eivätkä unienselittäjiltä], sillä kumpikin oli riisunut *selitysvaatteensa*. (N-U, 90, 98.)

Ihmereppu on 'ihmeitä tekevä reppu' tai 'ihmeitä (jotakin yliluonnollista tai ihmeellistä) sisältävä reppu'. Se voisi olla myös tavallinen reppu, joka toimii ihmeen aiheuttajana, esimerkiksi jonkin muutoksen välineenä. Tekstiyhteydessä esine saa nimityksensä monipuolisten ominaisuuksiensa takia. *Huolireppu*-sanan alkuosa *huoli* on abstrakti, mutta yhdyssana voi silti tarkoittaa konkreettista tarkoitetta, 'huolta aiheuttavaa reppua'. Esiintymisyhteydessään *huolireppu* on kuvainnollinen ilmaus taakasta, jota ihminen kantaa mielessään.

(72) — — isä oli keksinyt repun sellaiseksi, ettei kukaan muu kuin Uppis jaksaisi sitä kantaa. Reppuun mahtui paljon tavaraa, vaikka se näytti pieneltä. Ja vielä: reppu oli vedenpitävä, lumen- ja pakkasenkestävä, sanalla sanoen *ihmereppu*. (Kh, 30.)

(73) Suuri taakka valahti sen karhunhartioilta. Se saisi kuin saisikin yhteyden ystäviinsä. — —. Voin *huolirepun* hartioilta heittää— —. (Eks, 77.)

Kipukoukku on välineen nimi. Alkuosa antaa sanaan 'seurauksen' merkityksen, eli *kipukoukku* merkitsee 'kipua aiheuttavaa koukku'. Kontekstissa *kipukoukut* ovat 'kalastusvälineitä', jotka tapahtumien seurauksena saavat uuden nimityksen.

(74) Uistin ei päätenytkään veteen, vaan palasi — — ja iskeytyi kaikkine koukkuineen Uppo-Nallen takamukseen. — — Se [= varis] nokki varovasti Uppiksen pylykkää ja — hups! — kaikki neljä koukku irtosivat. Mikä helpotus! — — Ah, ken ei kiitollinen ois, / kun joku nokkii *kipukoukut* pois? (Er, 12, 20.)

Ruusupensasjalka-sanana ainoa reaali maailmassa mahdollinen yleismerkitys on esine, 'kukkateline'. Sanalla on kirjasarjan kontekstissa erikoismerkitys 'jalka, jossa kasvaa ruusupensas'. Sanan motivaatio selittyy tekstiyhteydessä:

(75) Hänen puujalkansa, joka on ruusupuuta, alkoi matkan aikana vihannoida ja sitten kukkia. Nyt on puujalan tilalla ruusupensas — —. Perämiehen *ruusupensasjalan* odotetaan lyövän laudalta rouva Hilda Husun kurpitsan— —. (ST, 141.)

Perhospeitto-sanana yleismerkityksiä voivat olla 'aiheen', 'materiaalin' ja 'tarkoituksen' merkitys ('perhoskuvioinen peitto', 'perhosista muodostunut tai valmistettu peitto' ja 'perhosten peitto'). Kontekstissa toteutuu merkitys 'perhosista muodostunut peitto', joka kylläkin osoittautuu kielikuvaksi (*kuin yllään perhospeitto*).

(76) — — tuhansia perhosia, jotka laskeutuivat Laulavan kuonolle, selkään ja liehuhännälle niin että näytti siltä kuin Laulavalla olisi ollut yllään *perhospeitto*. (Eks, 110.)

Törmäys-alkuisten 'taideteoksen' nimitysten *törmäysmaalaus*, *törmäysmuotokuva* ja *törmäystaulu* keskinäisiksi eroiksi esineinä voi sanoa, että *-muotokuva* on aiheeltaan rajattu kuvataiteen lajityyppi, *-taulu* on korostetusti esine ja aiheeltaan sekä tekniikaltaan rajaamaton, *-maalaus* puolestaan rajaa tekniikan. (Ks. myös luku 3.2.) *Jalustinportaat* nimeää rakennelman, 'jalustimenmuotoiset portaat'. Sana voi ilmaista myös 'tarkoitusta: portaat, joiden avulla pääsee kiipeämään jalustimille'.

(77) — — taloon pääsi sisälle pitkin jalustimia, jotka toimivat portaina. — — Uppiksen oli täysin mahdotonta kiivetä töpötassuillaan *jalustinportaita* taloon. (P, 35.)

Runonpalauttaja nimeää 'laitteen tai välineen, jonka tarkoitus on palauttaa runo'. Myös tekijännimi on sanan yleismerkityksenä mahdollinen (ks. esimerkkiä 53 luvussa 4.1.2), siihen tulkintaan ohjaa *-jA-*johdin. Odotuksenmukainen esineen nimityksen perusosa olisi *palautin*, joka sisältää 'välineen' merkityksen. Voidaan katsoa, että tässä on kyse tietoisesta monimerkityksisyydellä leikkimisestä. Kulkuvälineen nimitys *patarumpu* merkitsee 'patarummuilla lastattua alusta' tai 'patarummuista valmistettua alusta'. Merkitysvaihtoehtoja ovat siis 'sisältö' ja 'materiaali'.

(78) Illalla se alkoi vuolla tappeja puista ja ennen kuin aurinko meni mailleen, Uppis laski patarumpunsa vesille. — — Rumpuryhmä saisi pyörähdellä kaikessa rauhassa jokea pitkin — — — — *Patarumpu* oli

seilannut hyvin ja keinahteli nyt iloisesti kaupungin satamaan— —. (LL, 24–26.)

Luvun sanat *patarumpualus*, *selitystossu*, *selitysvaate*, *selitysviitta*, *ihmereppu*, *runonpalauttaja* ja *ruusupensasjalka* ovat uusia käsitteitä, joi- ta tarvitaan fantasiamaailman kuvaamista varten. Uudissanat ovat näissä tapauksissa termejä. Haarala (1989, 271) kirjoittaa, että kun yleiseen kielenkäyttöön luodaan yleispäteviä termejä, pyritään etsimään yleiskieleen pohjautuvia muotoja, joiden etuna on niiden läpikuulta- vuus: kun termin osien merkitys on yleisesti tunnettu, sana on helpom- pi ymmärtää oikein. Ymmärrettävyys on tärkeää ennen kaikkea silloin, kun termiä joudutaan käyttämään puhuttaessa alan ulkopuolisille. (Mp.) Tämä on tärkeää lapsille tarkoitetuissa teksteissä, ja Elina Karja- lainen on ottanut tämän huomioon tekemällä uudet esineitä merkitse- vät yhdyssanat läpinäkyviksi tekstiyhteydessä.

4.3. Eleet ja toiminnan nimitykset

Eleiden nimitykset ja toiminnannimet muodostavat selkeän sanajoukon aineistossani. Eleitä ovat fyysiset liikkeet, joilla korostetaan viestiä tai osoitetaan mielialaa. Niillä voidaan myös yhteisössä sovitulla tavalla il- maista määrätarkoitusta, esimerkiksi huomaavaisuutta tai ystävyyttä. (PS s. v. *ele*.) Aineistossani eleiden nimityksiä ovat *joulusuukko*, *lentoter- vehdys*, *lähtö-tempu*, *soppatanssi*, *tassutarjous*, *tassusuudelma*, *tonttu- tempu* ja *ystävyystanssi*, toiminnan nimityksiä aineistossani ovat *hiiri- työ*, *taikomistyö*, *tuiketyö* ja *kutitusapu*.

Joulusuukko on ‘joulunaikainen, jouluna annettu kevyt suudelma’, ystävällinen, sovitettu ele esimerkiksi perheen yhteenkuuluvuuden koros- tamiseksi. *Tassusuudelma* merkitsee ‘käsisuudelmaa’, ja sen määrite- osa ilmaisee kohteen, joka voi merkitä myös ‘kättä’ leikillisesti ilmaistu- na (ks. myös lukua 3.3). *Lentotervehdys* voi olla ‘tervehdys lentämällä (esimerkiksi lentokoneiden muodostelmana)’ tai ‘tervehdys lennon aikana suullisella ilmauksella tai ruumiinosan liikkeellä’. Se voi olla

myös ‘pikainen tervehdys’, onhan suomen kielessä ilmaus *tehdä jotakin lennossa* ‘toimia nopeasta liikkeestä; katkaisematta kesken olevaa toimintaa; kiireen vilkkaa’ (PS s. v. *lento*). Sana voisi olla myös *lentosuukon* yläkäsite.

(79) Pikkuponi suuntasi nyt lentonsa itää kohti. Katsellessaan alaspäin Uppis näki hevostallin ja Reetankin se näki. — Uppis yritti huutaa Reetalle *lentotervehdyksen*, mutta huudosta ei tullut yhtään mitään. (P, 25.)

Kirjakielen *tempu*-sanan merkitys on ‘taitoa vaativa liikesarja’ tai ‘nokkela teko, metku’ (PS). Ensimmäisessä merkityksessä korostuu merkityspiirre ‘ele’, jälkimmäisessä ‘leikkisyys’. *Lähtötempu*-sanalla on useita yleismerkitysvaihtoehtoja. Liikkeen ilmaisijana sana voisi olla ‘tempu hyvästelyksi (tarkemmin määrittelemätön ele ennen lähtöä)’ tai ‘(kilpailun) lähtötilanteessa ele lähdön merkiksi’. Sanan motivaationa saattaa olla myös ilmaus *katoamistemppu* ‘kadota, hävitä, lähteä pois’ (PS), johon liittyy juonittelun piirre (ks. PS *tempuilla*). Esiintymiskontekstissaan sanalle rajautuu merkitys ‘lähteminen’ ja sen motivaatioksi paljastuu loppusointuisuus (-*pempu* — -*tempu*).

(80) Ampiainen, pampiainen, / pistäväinen juovapempu/ näytä meille *lähtötempu!* / Siivin itses kauas kannan — —. (MT, 107.)

Tonttutempu on ‘tempu, jonka tonttu (tai tonttumainen olento) tekee’. *Tempu*-sanan ‘metku’-merkitystä korostaa se, että *tontuksi* nimettyyn olentoon usein liitetään VEKKULIMAISSUUS-ominaisuus. Myös merkitys ‘typerä tempu’ on mahdollinen, koska *tonttu*-sanaa käytetään arkikielessä merkityksessä ‘yksinkertainen, tyhmä ihmisolento’ (PS). *Tonttutempuun* saattaa fantasiakirjallisuudessa liittyä myös taikaa, kuten voi tulkita tekstikatkelmasta:

(81) — — tontut hakivat helikopterin, saivat sen liikkeelle *tonttutempuillaan* ja lennättivät sen Korvatunturille. (Kh, 56.)

Tilanteittaisten ilmausten pohjana käytetyillä sanoilla ja rakenteilla on järjestelmämerkityksensä, joiden avulla kuulija tai lukija tulkitsee uuden ilmauksen merkityksen (Fred Karlsson 1998, 204). *Soppatanssista* tulee ensimmäisenä miellelyhtymä *sadetanssi*-sanaan, ja sillä onkin kontekstissa intiaanien sadetanssitradition motivoima merkitys ‘tanssi sopan onnistumiseksi’, jonka pystyy päättelemään sellainen lukija, jo-

ka tuntee kulttuurikontekstista tutun ilmauksen *sadetanssi*. *Soppatanssi*-sanan muita yleismerkitysvaihtoehtoja ovat ‘sopan tai soppien tanssi’ ja ‘tanssi sopan ympärillä’. *Ystävyystanssi* voi olla ‘ystävien tanssi’, ‘ystävyyttä ilmaiseva tanssi’ tai ‘tanssi ystävyuden synnyttämiseksi tai vahvistamiseksi’. Tekstikontekstissa nämä kaikki ovat mahdollisia.

(82) Sitten Uppis tanssi *soppatanssin*, että ateria onnistuisi hyvin. (Er, 77.)

(83) Saanko minä opettaa sinulle *ystävyyttanssin*, jonka Merikarhu on opettanut minulle? (MT, 74.)

Tarjous merkitsee ‘ehdotusta, kehotusta’, mutta sille on vakiintunut myös kaupankäynnissä käytetty merkitys ‘tarjoamista tavallista halvempaan hintaan’ (PS). *Tassutarjous*-sanan merkitys ‘tarjouksessa on tassuja’ on mahdollinen, jos myytävänä on ruumiista irrotettuja osia, joita sitten nimitetään tassuiksi¹⁴. Toinen merkitysvaihtoehto on ‘tassun tarjoaminen’, onhan *tarjota*-verbillä on myös konkreettisen eleen merkitys ‘ojentaa, antaa’. Tämä merkitys edellyttää luonnollisesti toimijaksi oliota, jolla on tassu eli käpälä. *Tassutarjous* merkitsee esiintymisyhteydessään samaa kuin *yritti antaa tassua*, eli se on koiralle tyypillinen opetettu ele, tassun tarjoaminen.

(84) Laulava istui ja yritti *antaa* molemmilla etukäpäpäillä *tassua*, mutta kukaan ei ottanut sen *tassutarjouksia* vastaan. (K, 77.)

Matkatälli-sanan merkitys on joka tapauksessa melkoisen läpinäkyvä. Sanan perusosa merkitsee ‘konkreettista iskua’, vaikka sitä käytetään myös kuvainnollisessa merkityksessä (esimerkiksi ‘pettymys’). Tekstiyhteydessä on vertailutilanne: henkilö vertaa onnen kokemusta konkreettisen tällin kokemiseen. Erikoismerkityksenä *matkatälli* on onnenpotkun kokemus eli mielentila mutta samalla ruumiillinen kokemus.

(85) Isoäiti on voittanut matkan Amerikkaan. Ajattele, jos hän ottaisi meidät mukaansa! Uppo-Nalle ei uskonut alkuunkaan, että heitä Reetan kanssa saattaisi kohdata sellainen onni, mutta totta kai se innostui asiasta. — — Minusta tuntuu kuin tuntuukin, että nyt saan *matkatällin* takamuksiini. (Eks, 18.)

¹⁴ Erästä raakalihajalostetta on 2000-luvulla myyty *grillitassu*-nimellä.

Toiminnan nimityksiä aineistossani ovat *hiirityö*, *taikomistyö*, *tuiketyö* ja *kutitusapu*. Työ sisältää 'tehtävään sitoutumisen' merkityksen, ja siihen kannattaa sitoutua ainakin *hiirityö*-tapauksessa, koska siihen sisältyy *työ*-sanana merkitys 'palkkatyö'.

(86) — — ainoa paikka, missä yksinäinen kissa saattaa eellä onnellisena, on kelpo maalaistalo. Siellä vilistelisi lihavia hiiriä aivan kuin odottaen kissaa pyydystäjäkseen. Jos kissa teki *hiirityönsä* hyvin, se saisi aina vastalahjaksi tuoretta vuohenmaitoa. (MT, 88.)

Taikomistyö on yleismerkitykseltään 'työtä, joka on taikomista'. Esiintymisyhteydessään sana sisältää 'mustan magian' konnotaation. *Tuikete* merkitsee 'tuikkimista, välkettä', ja kun tiedetään *tuiketyö*-sanana konteksti, *tuiketyö*-sanana merkitys on ilmeinen: *tähdet tuikkivat* eli 'välkäh-televät, tuikahtelevat, välkkyvät' (PS), joten *tuiketyö* on 'työtä, joka on tuikkimista'. PS antaa *tuikkia*-verbille myös merkityksen 'pistellä, tökkiä', mistä saadaan sanalle toinen yleismerkitys 'työ, joka on pistelemistä'.

(87) Monet oudot myrrysmiehet/ liikkuvat Lapin yössä./ Niillä on musta ja tuikea ilme,/ ne ovat *taikomistyössä*. (Kh, 53.)

(88) Uppo-Nallen tassuissa — — kimalsivat pienet tähdet. Ne *tuikkivat* ja lauloivat *tuikkiessaan* tähtilaulua: Pimeässä, pitkin yötä/ teemme täällä *tuiketyötä*./ Aamun myötä vaalenemme,/ silloinkaan me sammumme. (N-U, 14.)

Työ-sanana polyseemisyydestä (ks. PS) on osoituksena, että *taikomistyö* ja *tuiketyö* eivät sisällä 'palkkatyön' merkitystä vaan *taikomistyö* merkitsee ennemmin 'tekoa', yksittäistä toimintaa' tai 'tekotapaa', *tuiketyö* puolestaan 'teon tulosta'. Loppusointuisuudella (*yössä* — *työssä*) on ilmeinen vaikutus *taikomistyö*-sanana muodostamiseen. Myös *tuiketyö* on osana runoa, ja kontekstia tarvitaan, jotta sanoille saadaan merkitys. *Kutitusapu*-sanana määriteosa ilmaisee perusosan toiminnan tapaa, 'keinoa, jolla saadaan apu autettavalle'. *Apu* ilmaisee, että tilanteesta ei selvitä yksin.

(89) — — ryhtyivät kutittamaan jättiläismustekalaa, mutta tarvittiin vielä Sam ja rouva Sam *kutitusapuun*[,] ennen kuin Laulava saatiin kiskotuksi mustekalan syleilystä. (S, 66.)

Kahden olennon väliseen kohtaamiseen kuuluvia fyysisiä eleitä ovat *joulusuukko*, *tassutarjous*, *tassusuudelma*, *soppatanssi* ja *ystävyytanssi*. *Lentotervehdys* on sanallinen ele liikkeen aikana, *lähtötempu* ja *tonttu-*

tempu ovat tekoon perustuvia eleitä. *Kutitusapu* on toisia tukevaa toimintaa. *Hiirityö* ilmaisee laajempaa ja sitoutuneempaa toimintaa kuin muut työn nimitykset (*taikomistyö* ja *tuiketyö*).

4.4. Tilat

Käsittelen tässä luvussa tilojen nimityksiä. Tila voi olla paikka, ruumiintila, mielentila tai äänestä muodostuva tila. Tila voi olla konkreettinen tai abstrakti tai jopa molempia. Paikkoja ovat konkreettiset, käsinkosketeltavat tilat, jotka voi havainnoida. Vaikka moni paikka koetaan mentaalisesti, paikan merkitys on ensisijainen. Ruumiintilat koetaan omassa kehossa. Mielentiloja ovat mentaalisella tasolla koetut tilat, kuten tunnetilat ja tietoisuuden tilat.

Luvun 4.3.1 lähtökohtana ovat konkreettiset paikat ja ruumiintilat. Konkreettisia sanoja kuitenkin käytetään myös metaforisesti. Siksi osa luvun sanoista osoittautuu merkitykseltään mielentiloiksi. Jatkumo konkreettisen ja abstraktin välillä näkyy näiden tilojen merkityksissä, siksi käsittelen yhdessä niitä paikkoja ja mielentiloja, joissa jatkumoa on. Luvussa 4.3.2 analysoin sanoja, jotka ovat merkitykseltään tiedollisia tai emotionaalisia tiloja. Mielentiloista olen kuitenkin erottanut omaksi joukokseen ominaisuudennimet (luku 4.3.3). Omia kokonaisuuksiaan ovat myös äänitilat (4.3.4) ja aikatilat (4.3.5). Lopuksi analysoin prosessinnimiä sekä prosessiverbejä. Olen katsonut tarpeelliseksi yhdistää samaan lukuun prosessiverbit ja prosessinnimet, koska niiden välillä on selvä johtosuhde kirjasarjan(kin) kontekstissa ja koska myös prosessiverbi voidaan katsoa prosessinnimeksi (ks. esim. Pajunen 2001, 272, 309).

4.4.1. Paikat, ruumiintilat ja mielentilat

Aloitan paikkojen ja tilojen analysoinnin polyseemisestä *tila*-sanasta. Koska sillä on suomessa useita käyttötarkoituksia (PS antaa sanalle kuusi perusmerkitystä), se on hyvä esimerkki kuvaamaan konkreettisen ja abstraktin välistä jatkumoa. *Tila*-sana on aineistossani kolmen uudissanan (*jäkälätila*, *runotila* ja *pulatila*) osana. Yhdyssanan *jäkälätila* osana *tila*-sanalle rajautuvat konkreettiset merkitykset 'paikka, kohta, alue, ala, sija varsinkin jotakin esinettä, oliota, tarkoitusta tms. varten' (PS). *Jäkälä* on ainesana, joten kyseessä on materiaali tai tuote, ja *jäkälätila* voi olla 'tila, jolla viljellään jäkälää' tai 'jäkälästä muodostunut tai tehty (nukkuma)sija'. Tekstiyhteydessä 'nukkumatila'-merkitykseen ohjaavat verbi *loikoilla* ja temporaalisena kehyksenä oleva vuorokauden-aika *yö*. Loppusoinnolla on ilmeinen vaikutus uudissanan motivaatioon.

(90) Loikoilen *jäkälätilalla*,/ mutta yö on minulta pilalla. (Kh, 105.)

Runotila-sanalla on useita, konkreettisiakin yleismerkitysvaihtoehtoja. Se voi olla paikka, kuten 'runo(je)n säilytystila' tai 'runoihin erikoistunut talo'. Mentaalisena tilana se voi olla merkitykseltään 'runojen syntytila runoilijan mielessä' tai 'runojen esittämisen aikainen mielentila'. Tekstiyhteydessä *runotila* on tulkittava samamerkityksiseksi kuin *runotus*, joka sekin on tila — 'tila, jossa runoja syntyy' (ks. tarkemmin luvusta 4.3.6). *Pulatila* merkitsee 'pulma- tai pelkotilaa'. *Pula*-määriteosa tuo 'pelon tai ahdingon tunteen' merkityksen yhdyssanan merkitykseen, ja *pulatila* mentaalisen tilan ilmaisijana osoittaa *tila*-sanana polyseemisyyttä, monimerkityksisyyttä.

(91) Toisessa laatikossa on kirjoittamattomien runojeni alkuja. Tämä on tärkeä laatikko, sillä mistäpä otat alkuja runoihin *runotuksen* hetkellä, ellei niitä ole tallessa *runotilan* varalta. (N-U, 29.)

(92) Ettehän te koskaan koiraa tätä/ Amerikan maassa *pulatilaan* jätä. (Eks, 31.)

Myös konkreettiset paikat voivat olla tiloja, jotka hahmotetaan tietoisuuden tasolla, kognitiivisesti. *Penkki* on istumista varten tarkoitettu konkreettinen paikka. Kun sille annetaan määriteosa *kuuntelu-*, se saa uuden luonteen: *kuuntelupenkki* on paikka, jolle on ominaista mää-

rätty toiminta. Se on 'penkki, jolla kuunnellaan', *nukkuhuone* on 'huone, jossa nukutaan'. Lastenkielestä tuttu *nukku*-määriteosa on tyypistä, sillä yleiskielen nominaalimuotoisesta *nukkuma*-alkuosasta on poistettu *ma*-morfeemi. *Nukkuhuone*-sana on kolmiulotteinen tila spataalisessa eli avaruudellisessa kentässä, ja se koetaan mentaalisesti tilana, joka on varattu tiettyyn toimintaan.

(93) Jokaisena tähtikirkkaana iltana oli Lindan määrä mennä kuuntelemaan tähtien tuiketta omalle *kuuntelupenkilleen*. (MT, 113.)

(94) Se antoi lehden isoisälle, nousi portaat Reetan ja Nallen yhteiseen *nukkuhuoneeseen* ja kurkisti vuoteen alle. (N-U, 29.)

Näyttely on sekä konkreettinen paikka että mentaalisesti hahmotettu tilanne. Uusi määriteosa *törmäystaulu* tuo sanaan *törmäystaulunäyttely* 'sisällön' merkityksen.

(95) --nyt tämä poika lähtee tekemään *törmäystauluja* ja järjestää tuossa paikassa *törmäystaulunäyttelyn*--. (ST, 94.)

Kielellistä leikittelyä konkreettisen ja abstraktin välillä ilmenee 'tulvaa' merkitsevien uudissanon käytössä. Aineistossani on yksi *tulva*- ja neljä *paisumus*-loppuista yhdyssanaa, *hunajatulva*, *jäätelöpaisumus*, *maitopaisumus*, *runonpaisumus* ja *sitruunasoodapaisumus*. *Runonpaisumus*-sanaa lukuun ottamatta tarkoitteiden materiaalit ovat konkreettisia, ruokataloutteen kuuluvien ainesanoja, ja *hunajatulva*, *jäätelöpaisumus*, *maitopaisumus* ja *sitruunasoodapaisumus* merkitsevät kaikki 'tulvaa, joka koostuu alkuosan ilmoittamasta aineesta'. Sana *tulva* merkitsee kirjakielessä 'luonnontilan' lisäksi 'paljoutta ja vyöryä', joten sitä käytetään myös kuvainnollisesti. *Paisumus*-jälkiosa esiintyy suomen kielessä *vedenpaisumus*-sanassa, jolle PS antaa yleismerkityksen 'tulva'. Uudissanon malliksi sana on poikkeuksellinen, sillä nykykielessä *-mUs*-johdin on epäproduktiivinen (ISK 2004, 210).

Kaikki aineistoni *tulva*- ja *paisumus*-loppuiset uudissanat ilmaisevat 'luonnontilaa'. Sanat muodostavat sarjan, jossa esiintyy lapsille mieluisia nestelaatuja, joten voidaan puhua Elina Karjalaisen omasta analogiasta.

(96) Ukko-Uppo keräsi Karkkiin kaikenlaista väkeä, sillä tulossa oli *maitopaisumus* ja koko maailma peittyisi maitoon. (N-U, 102.)

(97) Kukaan ei voisi ottaa Uppo-Nallelta sen ikiomaa tähteä, vaikka tulisi *jäätelöpaisumus* tai *sitruunasoodapaisumus* tai mikä tahansa *hunajatulva*. (N-U, 139.)

Tekstiyhteydessä *paisumus*-loppuiset yhdyssanat *jäätelöpaisumus*, *maidopaisumus* ja *sitruunasoodapaisumus* ovat konkreettisia, vaikka ne ovatkin reaali maailmassa mahdottomia. *Runonpaisumus* sen sijaan on ennemminkin mielentila, 'runojen suuri määrä mielessä' tai 'runon valtaama mieli'. Se voi tietenkin olla myös konkreettinen tila, jos ajatellaan, että runot syntyvät paperille ja aiheuttavat suuren paperien paisumuksen eli suuren määrän paperia.

(98) — — koko ajan, kun se käveli, sitä runotti aivan armottomasti. Tuntui siltä, että kaikki kadoksissa olleet runot pyrkivät nyt ilmoille, ja syntyi suoranainen *runonpaisumus*. (P, 142.)

Aineistoni sisältää myös ruumiintiloja ilmaisevia uudissanoja, jotka voivat laajeta merkitykseltään mentaaliseksi tiloiksi. Sananosina ovat *kuume*, *pökerry*, *uni* ja *syli*. *Sahajauhokuume* on niitä aineistoni yhdyssanoja, joille on vaikea antaa yleismerkitystä, koska niiden osia ei kirjakielissä tavata samoissa yhteyksissä. *Kuume*-sanaa käytetään kirjakielissä paitsi ruumiintilan, myös 'kiihkon' tai 'innostuksen' kuvainnollisena ilmaisijana (PS). *Sahajauhokuume* voisi olla *vauvakuume*-sanan analogia eli 'hinku saada, haluta kuumeisesti sahajauhoa'. Se voi merkitä myös 'kuumetta elimistössä ja sen aiheuttama sahajauhomainen olo tms'. Tekstiyhteyden tunteva tietää, että kirjasarjan nallehahmot sisältävät sahajauhoa. Sanaa käytetään kontekstissa samaan tapaan kuin sanaa *kuuhokuume*, joka ilmaisee sairauden paikan ja kohteen.

(99) Nuoruudessani sairastin kerran *sahajauhokuumeen*. Se tarkoittaa, että sahajauhot sisälläni kastuivat ja alkoivat homehtua. --Olin tosi kurjassa kunnossa. [Setä Tonton kertoo nuoruudestaan.] (ST, 104.)

Sana *pökerry* merkitsee 'pyörtyneenä, tainnoksissa, sekapäisenä oloa' (PS s. v. *pyörriksissä*) ja on yksiselitteisesti ruumiintilan ilmaus. Uudissan *runopökerry* yleismerkitys voisi olla 'runojen (lukemisen tai kirjoittamisen tai kuulemisen) aiheuttama pyörtyys'. Koska tekstiyhteydessä sanalle annetaan merkitykseksi 'runojen puute', se osoittautuukin erikoismerkitykseltään mielentilaksi:

(100) Uppo-Nalle oli hirmu, hirmu, hirmu huolissaan omasta *runopökerryksestään*, joksi se runojen puutetta nimitti. (P, 11.)

Aineistossani on seitsemän *uni*-sanan sisältävää uutta yhdyssanaa. Määriteosana se on sanoissa *unirako*, *unisyli*, *unenvedet* ja *univedet*, perusosana sanoissa *lentouni*, *mikrouni* ja *runouni*. PS antaa *uni*-sanalle kaksi merkitystä, 'elimistön lepotila' tai 'nukkuessa esiintyvä kokemus; unennäkö'. *Lentouni* voi olla yleismerkitykseltään 'lentävä uni', 'uni lennosta tai lentämisestä' tai 'lennossa, lennon aikana koettu uni'. *Mikrouni* voi olla 'uni mikrosta' tai 'uni mikrossa' tai 'pienen pieni uni'. Odotuksenmukainen, ensisijainen merkitys on 'pienen pieni uni', sillä yhdyssanan alkuosana *mikro*-alkuosa merkitsee 'pienen pientä'. Tekstiyhteydessä sanalle annetaan eksplisiittisesti merkitys 'aivan lyhyt ja pieni uni'. *Runouni* on 'uni runosta' tai 'uni runon muodossa'.

(101) Se ei ollutkaan lentänyt mielikuvituksen siivin vaan torkahtanut seisaalleen *mikrouneen*, *sellaiseen aivan lyhyeen ja pieneen uneen*, jonka aikana tuhannet unikuvat olivat ruokkineet sen kultakuumeen entistä polttavammaksi. (Kh, 104.)

(102) Yöllä Uppis oli uneksinut olevansa haukka. Oli mahtavaa leijua siipien kannattelemana korkealla ilmassa alla olevaa maastoa tarkkaillen. — — Uppis heräsi *lentounestaan* — —. (Kh, 38.)

(103) Yöllä Uppo-Nalle näki *runouden*[,] ja tällainen se oli: Koulutietä kulkiessas/ Nalle aina muista,/ ettei kadun jäätiköllä/ takatassut luista — —. (TT, 10–11.)

Unirako-sanan yleismerkitys voisi olla 'ajankohta, jolloin on aikaa unelle' (PS s. v. *rako*). Toinen vaihtoehto on 'paikka, jossa voi nukahtaa'. Tekstiyhteydessä konkreettinen sana *rako* on kuvainnollisessa käytössä, ja *unirako* saa erikoismerkityksen 'uni', *uupua unirakoon* merkitsee 'nukahtamista'. Tekstiyhteydessä *lähteä talvipakoon* merkitsee 'nukahtaa talviuneen'. Merkitys on itse pääteltävä siitä, että *uupua unirakoon* ja *lähteä talvipakoon* rinnastetaan. *Unirakoon* assosioituu kuvainnolliseen ilmaukseen *maanrakoon*, johon sisältyvää häpeän merkityspiirrettä ei tässä kylläkään ole. Myös *maanpakoon*-ilmaus ('karkotus') lienee näiden kahden uudissan motivaationa.

(104) Perjantaina yllämme kun kaartuu tähtitaivas,/ unohdat, oi Uppo-Nalle, murheesi ja vaivas:/ lähdet karhu talvipakoon, / uuvut nalle *unirakoon*. (N-U, 126.)

Unisyli sisältää 'turvallisuu den' konnotaation, mikä johtuu *syli*-sanaan tavallisesti liitetystä 'läheisyyden' merkityksistä esimerkiksi ilmauksissa *äidin syli* ja *sylihoito*. Toinen *syli*-perusosan sisältävä yhdys-sana on *jenkkisyli*. *Jenkki* merkitsee 'yhdysvaltalaisista' tai 'jenkkipurukumia',

jenkkisylin yleismerkitys voisi olla konkreettinen paikka, 'yhdysvaltalaisen syli'. Laajemmin ajatellen kyseessä voi olla myös 'teko', 'yhdysvaltalaisen syleily'. Tekstiyhteydessä sanaa käytetään metonyymisesti: runon puhuja odottaa sydämellistä vastaanottoa kokonaisuudelta, jonka hän nimeää *jenkiksi* (ks. metonymiasta Ullmann 1967, 92).

(105) — Täällä on hyvä, mutta kaipaen kuitenkin kotiin. – – Uppo-Nalle huokasi hartaasti. Kyynelet kohosivat sen nappisilmiin, kun se runoili: Kaipaen kauas kotikyliin./ Kaipaan Reetan *unisyliin*. (Eks, 32.)
(106) Mentävä on meren yli,/ kunnes aukee *jenkkisyli*. [Runo matkalla Amerikkaan.] (Eks, 28.)

Tämän luvun sanat merkitsevät konkreettisia paikkoja ja ruumiintiloja, joista osa koetaan myös mentaalisesti, mielentiloina. Sekä ruumiin- että mielentilasta puhutaan myös metaforan avulla: *univedet* ja *runon-paisu-mus* kuvaavat abstrakteja asioita konkreettisen asian kautta (ks. metaforasta Ullmann 1967, 136). Myös ruumiintilaa ilmaiseva sana on metaforisessa käytössä (*runopökerrys*).

4.4.2. Tiedolliset ja tunnetilat

Ihminen on mentaalinen olento, joka kokee asioita monella tasolla mielessään. Ihminen kykenee myös puhumaan mentaalisista asioista erilaisten käsitteiden avulla. Aineistoni sisältää 27 uudissanaa, joilla ilmaistaan yhteiskunnallista, tiedollista tai emotionaalista tilaa. (Tiedollisista ja tunnetiloista oli puhe jo edellisessä luvussa käsitellessäni *runotila-* ja *pulatila-*sanoja.)

Yhteiskunnallisia järjestelmätiloja merkitsevät aineistoni sanat *kirkkokissayhteiskunta*, *kissavalta* ja *valaskoulu*. *Kissavalta*-sanan mahdollisia yleismerkityksiä ovat 'kissojen paljous verrattuna johonkin muuhun lajiin', 'kissojen valta (muiden yli)' tai metaforinen '(ihmisen) kissamainen tapa hallita'. *Kirkkokissayhteiskunta* on 'kirkossa elävien kissojen muodostama järjestelmä'. Tekstiyhteydessä sana esiintyy merkityksessä 'kissayhdyskunta, jolla on oma järjestelmä'; tässä leikitellään kahden lähisanan (*yhteiskunta* ja *yhdyskunta*) merkityksellä, minkä todennäköisesti vain aikuinen oivaltaa. Yhdyssanan *valaskoulu* määriteosa

kategorioi jälkiosan. Yhdyssanan merkitys on 'koulu valaille' tai 'koulu, jonka opetus käsittelee valaita'.

(107) Eikö edes taivaalla *kissavalta* lakkaa?/ Täällä on jossain kissojen kakkaa!-- Mustuus kuhisi jotain kamalaa. ——. Mustuudessa oli tuhat kaksisataa seitsemänkymmentäviisi avaruuskissaa. (N-U, 17–19.)

(108) - - kirkkokissana olisi kissan hyvä olla. Papit pitävät näet kissoista ja kohtelevat niitä hyvin. - - Kirkossa asui muitakin kirkkokissoja. [Pappi, joka huolehtii kissoista, kuolee.] - - yksi meistä - - julistautui kuninkaa-ksemme. Tämä kissa alkoi määrällä koko *kirkkokissayhteiskunnan* asioista - -. Syntyi kaksi puoluetta. (MT, 88–92.)

(109) "Ryhdy sinä, Sam, pitämään — — *valaskoulua!* Sinä tiedät kaiken valaista!" (S, 66.)

Tiedollinen tila *tietous* ilmentää kokonaisuutta (PS:ssa 'tieto, tiedot, tietämys'), *pillertietous* 'kaikkea pillereitä koskevaa tietoa'. *Karkuri-ajatus* on yleismerkitykseltään tietouden tila 'ajatus karkaamisesta' tai 'karkuria koskeva ajatus'. Fantasiakirjallisuuden kontekstissa mahdollinen merkitys voisi olla myös aktiivista toimijaa ilmaiseva 'karka(ile)va ajatus'. Tekstiyhteydessä sana on elollistettu ja saa erikoismerkityksen 'kadonnut ajatus'.

(110) "Laatikko on täpötäynnä *kadonneita ajatuksia*. Jos päästät ne irti, ne saattavat asettua meihin ja mitä sitten teemme, kysynpäähän vain." "Oi, ota esiin edes yksi *karkuriajatus!*" (P, 38.)

(111) Miten oikein valmistetaan pillereitä?" "Ohoh, aiotko — — perustaa apteekin?" lääkäri kysyi huvittuneena. — — "Saattaa kuitenkin olla, että tarvitsisin erästä runoani varten *pillertietoutta*, ja siksi nyt vaivaan teitä." (LJ, 57.)

Ihminen jäsentää myös abstraktina koettua elämää sanojen avulla, siksi käsitän tunnetasolla keskeiset käsitteet (*elämä, ystävyys*) mentaaliksi tiloiksi. Sanan *hevoselämä* yleismerkityksiä ovat 'hevosten elämä', 'hevosten parissa vietettävä elämä' ja 'elämä, jossa on hevosiin liittyviä elementtejä'. Laajasti katsottuna *hevoselämä* merkitsee 'elämän kehyksenä hevoset', *runoelämä* 'elämän kehyksenä runot'. *Ystävyys* ymmärretään sekä tiedollisena että emotionaalisenä tilana. *Suukkoystävyys* merkitsee astetta läheisempää ystävyyttä kuin perusosa yksinään, koska siihen liittyy läheisyyttä ilmaiseva ele *suukko*.

(112) Reeta aloitteli parhaillaan elämänsä uutta vaihetta — *hevoselämää* — kun taas Uppo-Nalle oli lopettelemassa oman elämänsä ihanaa vaihetta: *runoelämää*. (P, 14.)

(113) Se oli aina ollut hiukan kitkerä Reetan ja Uppo-Nallen *suukkoystävyyden* vuoksi. Nyt sillä oli tilaisuutensa antaa Uppiksen tuntea, miltä tuntui olla *suukkoystävyyden* ulkopuolella. (Er, 92.)

Kognitiivisesti määritellyt tilat *matka*, *retki* ja *seikkailu* ovat merkitykseltään lähellä toisiaan, ja kaikkia on käytetty uudissanojen osana. *Hylkymatka* on 'matka hyllylle' tai 'matka hyllyllä' tai jopa 'matka, joka osoittautuu hyllyksi eli epäonnistuu'. Jälkimmäinen merkitys on konnotaationa eli lisämerkityksenä myös tekstiyhteydessä:

(114) "Entä milloin voimme tehdä havaintoretken hylkyyn?" Uppo-Nalle kysyi, sillä vaikka se oli kokenut kovia edellisellä *hylkymatkallaan* [eli tavannut hain ja joutunut kokemaan pelkoa] — —. (S, 71.)

Retki on 'lyhyt matka (yleensä lähelle)'. Aineistossani esiintyvät sanat *uniretki* ja *valveretki*, joiden merkitykseen vaikuttaa ruumiintila (*unessa—valveilla*). (Ks. sanaparin tarkempaa analyysiä luvussa 3.1.) 'Matkaa' tai 'matkaamista' ilmaisee myös *patarumpupurjehdus*. Määriteosa *patarumpu* voi ilmaista jälkiosan 'aihetta: purjehduksen aikana soiteetaan patarumpua', 'keinoa: purjehditaan rummuilla' tai 'taustaaäntä: purjehduksen aikana kulkuvälineessä tai sen taustalla soitetaan p:a'.

(115) Rummuilla saattaisi jopa seilata, jos pohjissa oleviin reikiin vuolisi tapit. *Patarumpupurjehdus* ei tuntunut yhtään huonolta ajatukselta. (LL, 13.)

Seikkailu sisältää 'matkan tai muun toiminnan' lisäksi 'jännityksen' ja 'yllätyksen' merkityksiä. Sanalle on annettu kirjasarjan kontekstissa kaikkiaan kuusi eri määriteosaa, jotka ilmaisevat 'paikan' (*kultakaupunkiseikkailu*), 'aiheen' (*eläinuniseikkailu*), 'keinon' (*katujyräseikkailu*), 'tilan' (*uniseikkailu*) tai 'tunnetilan' (*huviseikkailu*, *pakoseikkailu*) merkityksen.

(116) Tyhjä kultakaupunki sijaitsi syvällä laakson pohjassa — —. (Eks, 95.) — Nyt alkaa *kultakaupunkiseikkailu*, Pertsan sanoi, alentaen ääntään, tarttui Uppiksen tassuun ja alkoi vetää nallea mukanaan suljetun oven luo. (Eks, 100.)

(117) Se seikkaili mielellään *uniseikkailuissa* ja aivan erityisen mielellään se seikkaili *eläinuniseikkailuissa*. Ja nyt ystävykset olivat yöllisessä eläintarhassa. (N-U, 115.)

(118) Kun kaikki oli valmista[,] poika käynnisti katujyrän. Poika neuvoi Uppo-Nalle juoksemaan heti[,] kun tela alkaisi pyöriä — —. (U-N, 96.) — vähitellen alkoi tuntua[,] kuin koko *katujyräseikkailua* ei olisi ollutkaan. (U-N, 105.)

Rakenteen aiheuttamaa monimerkityksisyyttä on *eläinuniseikkailu*-sanassa, koska se voidaan jakaa osiin kahdella tavalla, *eläin* + *uniseikkailu* tai *eläinuni* + *seikkailu*. Edellisen merkitykseen voisi ajatella sub-

jektiksi eli tekijäksi eläimen, jälkimmäisessä *eläin* on 'aiheen' merkityksessä.

Myös tunnetila on mentaalinen tila, jonka ilmaisemiseen tarvitaan erilaisia käsitteitä. Voimakkainta tunnetilaa, pelkoa, ilmaisevat uudissanat *merenpako*, *paukepelko*, *pelkokoe*, *pensaspinne*, *talvipako* ja *pakorako*. *Merenpakoon* ('pakoon merelle'; ks. myös analyysiä luvussa 3.1) rinnastuu kirjasarjan kontekstissa myös ilmaukseen *talvipakoon* ('pakoon, pois talven ajaksi'; ks. aikaisemmin tässä luvussa). Näiden uudissanon yhtenä motivaationa on loppusointuisuus. *Pakorako* voi ilmaista 'pakenemisen paikkaa' ja assosioituu yleispuhekielen *pakkorako*-ilmaisuuun, joka merkitsee 'ehdotonta, pakon edessä tehtävää, vaihtoehtonta tekoa'. Suomalaisen fraasisanakirjan (s. v. *pakko*) mukaan *pakkorakonen*-ilmausta käytetään merkityksessä 'tukala paikka, pakkotilanne'. (*Pakorako* voi merkitä myös ajankohtaa, ks. lukua 4.3.3.)

(119) Perjantaina yllämme kun kaartuu tähtitaivas, / unohdat, oi Uppo-Nalle, murheesi ja vaivas: / lähdet karhu *talvipakoon*, / uuvut nalle unirakoon. (N-U, 126.)

(120) — — ettei sen tarvitsisi enää koskaan pelätä joutuvansa maanpakoon, *merenpakoon* tai mihinkään *pakorakoon*. (K, 88.)

Paukepelko on 'pelkoa pauketta kohtaan', *pelkokoe* on 'pelon sietoa mitaava koe, koetus tai koettelemus'. *Pinteessä*-partikkeli merkitsee 'tukalassa tilanteessa, pulassa, vaikeuksissa' (PS). Sanan *pensaspinne* yleismerkitys on 'pensasansa'. *Pinne* on tekstiyhteydessä käsinkosketeltava este (*pensas*) mutta voi sisältää myös tunnetilan merkityksen. Merkityksen hahmottamisessa auttaa muoto *pinteessä*, joka on vakiintunut merkityksessä 'vaikeuksissa' tukalassa tilanteessa' (PS).

(121) Kenraalin palvelija juoksi — — noutamaan linnasta ilmakiväärin — —. — — herra Veny tuli pian ennalleen kauhean seikkailunsa jälkeen. Tosin sille jäi muistoksi tapahtumasta *paukepelko*. En saata enää paukuttaa mattopiiskalla mattojani — —, sillä jos niin teen, alkaa herra Veny heti vapista — —. (P, 63.)

(122) Kesti kuitenkin kauan, ennen kuin hyvät ja kauniit ajatukset olivat puhdistaneet mieleni, niin että pystyin voittamaan pelkojani. Sitten jouduin *pelkokokeeseen*. — — Olin juuri sytyttämässä tulta tulisijaan, kun satuin vilkaisemaan luolan suuaukon suuntaan ja näin, että koko suuaukon peitti — — suunnattoman suuri karhu. (Er, 72–73.)

(123) Sitten se juuttui käsittämättömällä tavalla kallionkielekkellä olevaan pähkinäpensaaseen eikä päässyt irti --. Lampaat eivät pystyneet auttamaan *pensaspinneessä* olevaa Uppista — —. (Er, 39.)

Sanan *ikävyysvuori* yleismerkitys voi olla konkreettinen 'vuori, jolla koe-taan ikävyyttä', mutta sillä voidaan myös ilmaista kuvainnollisesti 'ikä-vyyksiä vuoren verran', mikä merkitsee 'paljon ikävyyksiä'. Kontekstissa sanaa käytetään kuvainnollisesti, ja selviää myös, että loppusointui-suus on osa sanan motivaatiota. *Paistorauha* ilmaisee olotilaa. Sanan mahdollisia merkityksiä ovat 'rauha paistamiseen' tai 'rauha paistami-selta'.

- (124) Oitis Erakon mentyä Uppo-Nalle riensi suuren arkun luo, aukaisi arkunkannen ja kurkisti arkkuun. .— —se pudota mätkähti arkun pohjalle, ja arkun kansi paiskautui kiinni ja loksautti lukkoon. — —/ En mahdu säyseään kuoreen,/ vaan törmäilen *ikävyysvuoreen* — . (Er, 46.)
 (125) Herkullinen paistetun kalan tuoksu leijui ilmassa. — —. Uppo-Nalle yritti karkottaa ampiaiset keksimällänsä loitsulla — —: Ampiaisen, — —/— —/ Siivin itses kauas kannan,/ *paistorauha* meille anna! (MT, 106–107.)

Samassa kirjassa (Uppo-Nalle ja Nukku-Ukko 1982) *paisumus*-loppuis-ten sanojen kanssa esiintyvät *harmitaikina*- ja *unitaikina*-sanat. *Paisu-mus*-loppuisia sanoja käytetään konkreettisina, *taikina*-loppuisia ku-vainnollisesti: *harmitaikina* merkitsee 'tunteen (harmin) voiman kasva-mista' ja *unitaikina* 'tarinan laajentumista'. Kun abstraktia asiaa tai il-miötä verrataan johonkin toiseen käyttämällä siitä konkreettista nimi-tystä, keinona on metafora: kuvattavaa asiaa eli tarinan laajenemista verrataan johonkin toiseen tarkoitteeseen, taikinaan, ja tarkoituksena on korostaa jotakin ominaisuutta tai piirrettä (ks. Mikone 2002, 126).

- (126) Unta seuranneena päivänä Laulava Lintukoira kertoi unestaan lakkaamatta Uppo-Nalelle. Kertoessaan se lisäili siihen kaikenlaisia uusia asioita, niin että unesta paisui loppujen lopuksi mahtava *unitaikina*, joka jokaisella kertomisella kohosi ja pullistui. Uppo-Nallea harmitti.-- Samalla hetkellä, kun laulavan Lintukoiran *unitaikina* paisui paisumistaan, paisui myös Uppo-nallen *harmitaikina*. (N-U, 70–71.)

Yleismerkityksiltäänkin *harmitaikina* ja *unitaikina* ovat abstrakteja mää-riteosiensa *harmi* ja *uni* takia, koska ne eivät voi saada konkreettista tarkoitetta.

Tiedollisten ja tunnetilojen analyysissä nousee esiin monipuolisuus yh-dyssananmuodostuksessa: Elina Karjalainen leikittelee konkreettisen ja abstraktin välillä (*harmitaikina*) ja yhdistelee sanoja yllättävästi (esimer-kiksi *talvipako*, *unitaikina*). Hän on luonut runsaasti tilanteittaisia yh-dyssanoja, joiden merkitys seuraa tapahtumista kontekstissa. Räisänen

(1986, 159) muistuttaa, että kontekstin rooli on olennainen, kun tulkitaan tilapäisiä yhdyssanoja. Etenkin tämän luvun sanoissa on keskeistä se Räsäsen (mt., 160) ilmaisema piirre, että yhdyssanan muodostaja voi hyvin vapaasti valita määräiteosan sen mukaan, minkä puolen hän haluaa sanan tarkoitteessa nousevan esille.

4.4.3. Ominaisuudennimet

Ominaisuudennimet ovat käsitteitä, joita tarvitaan puhuttaessa abstrakteista ominaisuuksista. Uudissanoja on kolme, *runonjuuri*, *vahtikoirus* ja *terrieriys*.

Runonjuuri-sanan merkitys on kontekstissakin melko opaakki, vaikka sen voikin tulkita kognitiivista ominaisuutta merkitseväksi sanaksi. *Juuri*-sanaa käytetään kirjakielessä kuvainnollisesti 'alkuperästä, lähtökohdasta tai syystä' (PS), ja yleismerkityksenä sanalla voisi olla 'runon syy, lähtökohta'. Sana rinnastetaan kontekstissa *laulunlahjaan*, mikä auttaa tulkitsemaan, että sana merkitsee 'runonlahjaa' eli 'taipumusta tai kykyä luoda runoja'. Siksi pidän sanaa ominaisuudennimenä. Sanan käyttö on fraasinomaista, joten analysoin sitä myös luvussa 6.

(127) Minussa on paljon *runonjuurta*, mutta *laulunlahjaa* ei minulla ole.
(LL, 10.)

Aineistossani on kaksi uudissanaa, *vahtikoirus* ja *terrieriys*, joiden muottina on käytetty perinteistä ominaisuudennimijohdosta. Ominaisuudennimijohdoksen tyypillisin merkitys on kantasanan kertoma ominaisuus: esimerkiksi *X:n isyys* merkitsee 'se X:n ominaisuus, että X on isä' (Terho Itkonen 1970, 117). Aineistoni kaksi ominaisuudennimeä, *vahtikoirus* ja *terrieriys*, merkitsevät siten kantajalleen olennaista tilaa: *terrieriys* merkitsee 'sitä, että joku on terrieri tai jollakulla on terrierin ominaisuuksia', *vahtikoirus* 'sitä, että joku on vahtikoira tai jollakulla on vahtikoiran ominaisuuksia'. Reaalimaailmassa ei liene mahdollista, että kantasanojen *terrieri* ja *vahtikoira* tarkoitteet kokisivat tietoisesti

olevansa, mitä ovat. Siksi täytyy tutkia, mitä muita, esimerkiksi kuvainnollisia, yleismerkityksiä sanoilla voisi olla.

Kirjakielessä sana *koirus* ei toteuta ominaisuudennimijohdoksen perusmerkitystä, vaan sitä käytetään merkityksessä 'kepponen, kolttonen, koirankuje' (PS), eli se on kuvaamassa ihmiselle ominaista tekoa. *Vahtikoirus* voisi olla 'kepponen vahdissa, vahtivuoron aikana'. *Vahtikoira*-yhdyssanan johdoksena ominaisuudennimi *vahtikoirus* ei kuitenkaan anna muita tulkintamahdollisuuksia kuin 'vahtikoiran ominaisuudet; vahtikoirana oleminen'. Myös *terrieriys* on yksiselitteinen, ja sen rotua korostavat yleismerkitykset ovat 'terrierin ominaisuudet; terrierinä oleminen'. (Versaalina kirjoitetut sanat on kursivoitu alkutekstissä.)

(128) — Päivää, sanoi Fanny ja alkoi heti kertoa pitkää tarinaa, jonka YTIMENÄ oli[,] että se kuului terrierien — — sukuun, vaikka sitä oli vaikea tietää, koska se oli ERILAINEN kuin terrierit yleensä. — — Fanny kertoa papatti kapteenille tarinaa omasta *TERRIERIYDESTÄÄN*. (U-N, 123.)

(129) Laulava lintukoira oli yhä edelleen onneton jouduttuaan juoksulankaan eikä se rauhoittunut - -. — Pitäisiköhän meidän valmistaa pahvitaulu, jossa lukee VAROKAA VIHAISTA KOIRAA! — Mutta eihän täällä ole vihaista koira, huomautti Uppo-Nalle[,] ja kesti aika kauan[,] ennen kuin se ymmärsi, että taulu olisi vain JUJU ja saisi Laulavan Lintukoiran uskomaan paremmin *VAHTIKOIRUUTEENSA*. (U-N, 134–135.)

Nämä sanat edellyttävät kantasanan tarkoitteen tietoisuutta itsestään, olemisestaan ja ominaislaadustaan. Tutkittaessa sanojen *terrieriys* ja *vahtikoirus* esiintymisyhteyttä huomataan, että Uppo-Nalle-sarjan eläinhenkilöille on annettu tällainen kyky. *Terrieri*-sanan tarkoite lisäksi pitää itseään omalaatuisena verrattuna muihin lajinsa edustajiin, joten voidaan tulkita, että se todella on tietoinen omasta terrieriydestään, joka sittenkin on muuta kuin 'terrierille tyypillistä'. Tässä on esimerkki lastenkirjallisuuden mahdollisuuksista pelata kielellä: fantasia-maailmassa myös puhuvat ja itsestään tietoiset eläimet ovat luonnollisia hahmoja.

Rakenteellisesti sanat ovat harvinaisia, sillä vaikka *-(U)Us*-johdos on vaikiintunut sananmuodostustyyppi, vain joidenkin ominaisuudennimien kantana on substantiivi (Ikola 1991, 82). Vesikansa (1978, 1-3) pitää ominaisuudennimiä tyypillisinä tilapäisinä johdoksina, joita spontaanisti muodostetaan tiettyyn tarkoitukseen, ja hänen tilapäissanujen esi-

merkkinsä (*hippiys, vanhapiikuus*) ovat nimenomaan substantiivikantaisia. Ominaisuudennimiä voidaan muodostaa nimenomaan substantiivista, kun halutaan ilmaista määräominaisuutta, -tilaa tai -tilannetta (Kangasmaa-Minn 1984, 90).

4.4.4. Äänitilat

Aineistossani on kaksi sanaa, joiden tarkoite syntyy äänestä. Äänitiloiksi tulkittavia sanoja ovat *kirku* ja *päriinämyrsky*. *Päriinämyrsky* merkitsee 'päriinää sisältävää, päriinästä koostuvaa tai päriinästä aiheutuvaa myrskyä'. Tekstiyhteydessä *myrsky*-sanaa käytetään metaforana: ääntä verrataan myrskyyn, sen aiheuttamaan äänenvoimakkuuteen ja äänen vaihtelevuuteen. Äänelliset myrskyt muodostuvat rummutuksen aiheuttamasta päriinästä. Monikollisuus johtuu siitä, että *olla päriinämyrskyissä* on vastakohtainen ilmaukselle *olla laulujen laineilla*, jota vakiintuneesti käytetään monikossa. Vastakohtaisuus on myös semanttista.

(130) Kumea rummutus kaikui nyt aamusta iltaan — — — Uppo-Nalle oli nyt laulujen laineilla, vaikka perheestä tuntui, että se pikemminkin oli *päriinämyrskyissä*. (LL, 20.)

Kirku luo äänitilan, joka muodostuu 'eläimen tai ihmisen korkea- ja räikeä-äänisestä huudosta', kuten PS selittää verbin *kirkua* merkityksen. *Kirku* voidaan katsoa takaperoisjohdokseksi. Tämä johtamisen käänteisilmiö toimii siten, että johdoksesta poistetaan johdin tai johtimeksi tulkittu elementti, ja siten saadaan uusi sana (ISK 2004, 190). Sanasta *kirkuna* on poistettu johdin *-na*, joka ilmaisee 'teon tulosta' (Erkki Itkonen 1966, 248), ja näin on saatu uusi sana, vaikka merkitys ei muutu. Miksi sitä sitten on käytetty? Sanojen lyhentely ja symmetrisillä asetelmilla (*parku ja kirku*) leikittely ovat nonsense-lyriikalle tyypillisiä piirteitä, joilla kiinnitetään huomio kieleen (Niemi-Pynttari — Teppo 1999–2003).

(131) Reetakaan ei nähnyt Uppo-Nallea, mutta he säikähtivät kumpikin yhtä aikaa ja tarroutuivat pimeässä kirkuen toisiinsa, kun lepakkoryhmä äkkiä lensi — — heidän kasvojensa editse. — —// *parku* ja *kirku* holveissa kiiri — —. (TT, 54.)

Tekstiyhteydestä voi päätellä, että *kirkku* on *parku*-sanana analogia. Merkitykseltään samaan merkityskenttään kuuluvat sanat on tehty muistuttamaan toisiaan myös muodon perusteella. Takaperoisjohto perustuu johtosuhteiden väliseen analogiaan (ISK 2004, 190): kielessä on jo olemassa *parkua*, *parku*, *parkuna* sekä *kirkua* ja *kirkuna*, sarjasta puutuu vain *kirkku*. Sananmuodostustavan tuloksena on yleensä eri sanaluokan sana kuin lähtösana, mutta joskus uudismuodoste voi olla alkuperäisen sanan synonyymi (mp.), kuten tässä.

4.4.5. Aikatilat

Aikatiloiksi katson sanat, jotka ilmaisevat rajattuja jaksoja temporaalisella jatkumolla. Tyypillisimpiä aikatiloja kielenkäytössä ovat vuorokaudenajat. Niihin perustuvia uusia yhdyssanoja aineistossani ovat *ikävöintiyö*, *kuvittelupäivä*, *murjotusaamu*, *nuuskutusyö*, *parkupäivä* ja *seikkailuyö*. Kaikkien yleismerkitykseksi on kaksi vaihtoehtoa. Ensinnäkin yhdyssanan alkuosa määrittelee loppuosana olevaa ajankohtaa niin, että se rajautuu sisältämään tiettyä aktiivista toimintaa, ja ajankohdan tekee tärkeäksi ja yksilölliseksi nimenomaan toiminta.

<i>ikävöintiyö</i>	'yö, jolloin ikävöidään'
<i>kuvittelupäivä</i>	'päivä, jolloin kuvitellaan'
<i>murjotusaamu</i>	'aamu, jolloin murjotetaan'
<i>nuuskutusyö</i>	'yö, jolloin nuuskutetaan'
<i>parkupäivä</i>	'päivä, jolloin parutaan'
<i>seikkailuyö</i>	'yö, jolloin seikkaillaan'

Toinen yleismerkitysvaihtoehto on marginaalinen, mutta sitä voidaan pitää mahdollisena, koska sanojen esiintymispaikkana on lastenfantasian lajiin kuuluva kaunokirjallinen teos. Voidaan ajatella, että vuorokaudenaika on elollistettu, ja se toimii tietyllä tavalla:

<i>ikävöintiyö</i>	'yö, joka ikävöi'
<i>nuuskutusyö</i>	'yö, joka nuuskuttaa'
<i>seikkailuyö</i>	'yö, joka seikkailee'
<i>kuvittelupäivä</i>	'päivä, joka kuvittelee'
<i>parkupäivä</i>	'päivä, joka parkuu'
<i>murjotusaamu</i>	'aamu, joka murjottaa'

Kuvittelupäivä voisi alkuosansa kantana olevan verbin *kuvitella* laadusta johtuen merkitä myös 'päivää, joka kuvitellaan', yhdyssanan jälkiosa olisi siis määriteosan toiminnan kohde.

Tekstiyhteydessä tulevat eksplisiittisesti esille sanojen *kuvittelupäivä*, *ikävöintiö*, *seikkailuyö* ja *parkupäivä* merkitykset. Suorimmin hahmotuu sanan *parkupäivä* merkitys 'tuo itkuinen päivä' (esimerkki 135), tosin lukijalta vaaditaan synonyymituntemusta: täytyy tietää, että *itku* ja *parku* ovat lähimerkityksisiä. *Suuri parkupäivä* on tekstiyhteydessä terminomainen ilmaus, jonka erikoismerkitys on 'merkityksellinen päivä'.

(132) Koska en voi nähdä, olen oppinut kuvittelemaan asiat. Minulla on hyvä mielikuvitus, ja parhaina *kuvittelupäivinäni* keksin monenmoisia tarinoita. (MT, 66.)

(133) Alppimaan ihmiset olivat ystävällisiä, mutta minä onneton halusin takaisin omaan keittiöni — —. Öisin niiskutin ja soitin huuliharppua ikävääni. — — Eräänä tällaisena *ikävöintiönä* — —. (ST, 139.)

(134) Ystävämme olivat kulkeneet melko kauan oliivipuumetsikössä. — — . Kuljettu matka oli kuitenkin tuntunut koko ajan seikkailulta. Tavallisina öinä kaikki nukkua tuuskottivat sikiunta, mutta koska nyt ei ollut niin, oli kysymyksessä vitivarmasti *seikkailuyö*. (MT, 55.)

(135) — — -jälkeenpäin mainittiin hotellin historiassa *tuota itkuista päivää* Suurena *Parkupäivänä*. (Eks, 55–56.)

Kuvittelupäivä-sanana (odotuksenmukaista) merkitystä 'päivä, jolloin kuvitellaan' tehostetaan vihjeillä, joita ovat samakantaisten sanojen sanamuodot *kuvittelemaan*, *mielikuvitus*, *kuvittelupäivinäni* sekä verbi-muoto *keksin*, joka on *kuvitella*-verbin synonyymi. Sanan *nuuskutusyö* motivaatioksi paljastuu tekstiyhteydessä ääni, *nuuskutus*:

(136) Uppo-Nalle oli siis herännyt kesken sikeän unen *ääneen*, joka kuulosti tutulta, mutta nalle ei kuitenkaan tiennyt, mistä ääni oli lähtöisin. — Se on *nuuskutusta* — —. Seuraavana päivänä *nuuskutusyön* jälkeen — —. (Er, 89–94.)

Ajankohta on määrätty hetki temporaaalisella jatkumolla. Aineistossani ajankohtaa ilmaisevat sanat *parkuhetki* ja *makkarahetki*. Abstrakti sana *hetki* merkitsee 'lyhyttä aikaa, tuokiota, tovia; tiettyä ajankohtaa' (PS). Näiden kahden yhdyssanan alkuosan toiminta määrää merkitystä samalla tavalla kuin edellä käsitellyissä vuorokaudenajanilmauksissa: *parkuhetki* ilmaisee ajankohtaa, jolloin toimitaan tietyllä tavalla (*parkumalla*). Se on kestoltaan lyhyt ja voi olla joko ainutkertainen tai toistuva.

(137) Hän yritti hillitä itseään, mutta nähdessään Reetan murheen hän ei voinut pidätellä itkua — —. Lihava mies — — parkui myös. — —. Muutamat itkuherkät hotellivieraat osuivat paikalle pahimpana *parkuhetkenä* ja yhtyivät itkuun. (Eks, 55–56.)

Sen sijaan *makkarahetki*-sanon määriteosa on esinetarkoitteinen substantiivi. On tulkittava, että *makkarahetkeen* liittyy jotenkin makkara, mutta onko merkityksessä mukana jotakin toimintaa, selviää vain tekstiyhteydestä. Laajasti ajateltuna *makkarahetki* voisi merkitä ‘ajankohdattaa, johon liittyy makkara’. Alkuosan tehtävänä voisi olla ‘tarkoituksen’ ilmaiseminen, joten edellistä tarkkarajaisempi merkitys olisi ‘ajankohta makkaran hankkimista, valmistamista, nauttimista tms. varten’. (Käsittelen *makkarahetki*-sanaa osana fraasia luvussa 6.)

(138) Sen edellä kulki nainen ostoskassia roikuttaen ja kassista kurkisti makkarakimppu. — — Laulava alkoi kulkea naisen perässä, mutta naisen ostoskassi heilahteli kävelyn tahdissa eikä Laulavalla ollut mahdollisuutta päästä sieppaamaan makkaroita. Sen oli siis pakko seurata naista edelleen vesi kuonosta valuen. Aikansa kuljettuaan nainen kääntyi kadoten pihaan ja alkoi lähestyä pihassa olevan talon portaita. Nyt olisi Laulavalla viimeinen *makkarahetki* käsillä. (LL, 96.)

Myös uudissana *pakorako* voi olla yleismerkitykseltään ajankohta, ‘paaon mahdollistava hetki’ (esimerkki 119 luvussa 4.4.2). PS:n mukaan *rako*-sanaa voidaan käyttää ‘ajankohta’-merkityksessä.

4.4.6. Prosessinnimet ja prosessiverbit

Prosessinimi on teon, toiminnan tai tilan nimi, ja se voidaan suomessa muodostaa mistä tahansa verbinvartalosta, myös uudis- ja lainasanoista, *-minen*-johtimella. (Häkkinen 1981, 52; Kangasmaa-Minn 1983, 28.) Muita prosessinimijohtimia ovat *-mA*, *-mUs*, *-nTA*, *-nTi*, *-nA*, *O*, *U*, *UU* ja *-Us* (Kangasmaa-Minn 1983, 28–30). Käsittelen tässä luvussa myös prosessiverbejä. Koska niillä leksikalisoidaan tiettyjä prosesseja, nekin voidaan katsoa prosessinimiksi. Lisäksi Uppo-Nalle-kirjasarjassa uudet prosessinnimet ja prosessiverbit esiintyvät samoissa yhteyksissä, joten niiden merkityksetkään eivät ole toisistaan irrallaan.

Aineistoni prosessiverbit ovat nomineista johdettuja *-tta*-johdoksia, joista Ikola (1991, 95) sanoo, että tavallisimmin ne ilmaisevat ‘jollakin varustamista’, ‘joksikin tekemistä’ tai ‘jollakin toimimista’. Näin ajatellen aineistoni *-tta*-verbien merkitykset olisivat

<i>kirputtaa</i>	‘varustaa kirpulla’, ‘tehdä kirpuksi’, ‘toimia kirpulla’,
<i>koirattaa</i>	‘varustaa koiralla’, ‘tehdä koiraksi’, ‘toimia koiralla’ ja
<i>runottaa</i>	‘varustaa runolla’, ‘tehdä runoksi’, ‘toimia runolla’.

Yksi tämän johdostyyppin tehtävistä on ilmaista fyysis-psykkisiä tuntemuksia, kuten tarvetta (*janottaa*) ja tunteen valtaan saattamista (*harmittaa*) (Lepäsmaa ym. 1996, 114, 118; ks. myös Pajunen 2001, 272–). Vesikansa (1978, 13) käyttää esimerkkinä tyyppillisestä tilannejohdoksesta verbiä *sillittää* merkityksessä ‘haluta silliä’. Jos katsotaan, että yksi merkitysvaihtoehto olisi tarvetta ilmaiseva ‘tehdä mieli kantasanan ilmaisemaa tarkoitetta’, *koirattaa* merkitsee ‘tehdä mieli koira, haluttaa omistaa koira’, *kirputtaa* ‘tehdä mieli kirppua, haluttaa omistaa kirppu’ ja *runottaa* ‘tehdä mieli runoa (haluttaa tehdä, lukea, kuulla tai omistaa runo)’.

Tekstiyhteydessä verbi *koirattaa* saa odotuksenvastaisen merkityksen ‘sisältää koira’: kontekstin perusteella lauseke *kukkaa koirattaa* rinnastuu ilmaukseen *kukka, jonka sisällä on koira*. Myös *kirputtaa*-verbillä on odotuksenvastainen erikoismerkitys: *kirputti itsensä kirpuista vapaaksi* merkitsee ‘saattaa itsensä kirputtomaksi’, joten verbi merkitsee ‘poistaa kirput’. Se on vastakohtainen odotuksenmukaiselle merkitykselle ‘varustaa kirput’.

(139) Laulava *kirputti* työllä ja tuskalla itsensä kirpuista vapaaksi. (MT, 108.)

(140) Asia, jota se itseksensä ihmetteli, oli tämä: oliko se poiminut kukan, jonka sisällä oli sen ystävä, Laulava Lintukoira? — *Koirattaako* sinua? se kysyi jokaiselta poimimaltaan kukalta, mutta ei saanut vastausta. (N-U, 25.)

Koirattaa ja *kirputtaa* kuuluvat eri merkityskenttiin, vaikka niiden kantana on eläintä tarkoittava sana ja niissä käytetään samaa denominaalijohdinta. Niissä on käytetty samaa muottia (ks. ISK 2004, 170), ja voitaisiin ajatella, että niiden välillä on analogia, joka ei kuitenkaan ulotu merkitykseen asti. Tämä on tilanteittaista johtamista, jossa ei ole eh-

dotonta logiikan vaatimusta. Analogian rikkomisen täytyy olla tahallista ja epäjohdonmukaisuuden tarkoituksellista. Tällainen epäloogisuudella leikittely on tyypillinen nonsense-piirre lasten fantasiakirjallisuudessa (ks. Niemi-Pynttari – Teppo 1999–2003, luku Nonsense ja lapset). Epäjohdonmukaisuus tässä on luovuutta ja samalla tilanteessa elämistä, sanoista nauttimista. Spontaanisuus lienee johdonmukaisuutta tärkeämpi tekijä, kun uusia sanoja luodaan elävöittämään kerrontaa.

Kirputtaa-verbin kanssa samakantainen prosessinnimi aineistossani on *kirputtaminen*. *-minen*-johdokset ilmaisevat tekoa mutta joskus myös teon kohdetta (Ikola 1991, 86; Penttilä 1957, 292). Kirppu on ilmeinen teon kohde kontekstissa (ks. esimerkki 138 edellä).

(141) Koko *kirputtamisen* ajan Laulava pölysi kauheasti. (N-U, 34.)

Verbin *runottaa* erikoismerkitys on ‘tunne ennen runon tuloa’. Se on mentaalinen tila, ja se rinnastuu myös lasten kielen verbiin *kakattaa*: prosessilla on tulos, ja ennen tuotetta ilmenee tarve, pakonomainen tuntemus tuottamiseen.

(142) — — tähän mennessä se oli kirjoittanut runon silloin, kun sitä sattui *runottamaan* — —. (LJ, 81.)

(143) Uppo-Nallesta alkoi äkkiä tuntua, että sitä *runotti*. Uppo-Nalle sanoi *runottamiseksi* tunnetta, joka sillä oli aina ennen runon tuloa. (U-N, 94.)

Kantasanaan *runo* pohjautuvia uusia prosessinnimijohdoksia ovat *runotus* ja *runottaminen*. Lisäksi aineistossani on uusi yhdyssana *pakkorunoilu*, jonka perusosa on vakiintunut kielenkäyttöön. Prosessinnimijohdottimena *-Us* liitetään johdosverbeihin, joiden verbisuffiksissa on *T*-ainesta (Kangasmaa-Minn 1983, 32). Prosessin seurauksena on se, mitä kantasana ilmaisee, tässä tapauksessa prosessista *runotus* seuraa *runo*. Mentaalisena tilana *runotus*, ‘runon tulotila’, merkitsee ‘mielen prosessia, jossa runo syntyy’. *Runoilu* on ‘runojen tekemistä’ (PS), *pakkorunoilu* on ‘pakkoa kirjoittaa runoja; joku tai jokin pakottaa runoilemaan’. Kontekstista selviää, aiheutuuko pakko ulkopuolelta vai onko se runoilijan itsensä aiheuttamaa. Vaikka verbiä *runoilla* käytetään yleiskielessä useimmiten merkityksessä ‘sepittää runoja’, sillä on myös merkitys ‘valedella’ (PS), joten *pakkorunoilu* voisi merkitä myös, että ‘joku pakottaa puhumaan sivu suunsa eli valehtelemaan (runollisesti tai ei)’.

(144) — — Uppo-Nallen tulisi kirjoittaa joka vuosi juhlaruno Linnan juhlia varten. — — pakosta se ei ollut laatinut runoja kuin silloin tällöin. — — Uppis kertoi Kummalle huolensa *pakkorunoilusta* — —. (LJ, 81.)

Kantasanojensa *runo* ja *loru* suhteen merkitykseltään lähellä toisiaan ovat uudissanat *runotus* ja *lorutus*. Substantiivi *loru* ‘tyhjä, turha puhe, pöty, lörpötys’ (PS) sisältää samat merkityspiirteet kuin verbi *loruta* ‘puhua loruja, joutavia, lörpöttää’ (NS). PS antaa nämä merkityspiirteet verbille *loruilla*. *Lorutus*-sanan voidaan tulkita tarkoittavan ‘lorun, joutavan puhumista, lörpötystä’. Sen mallina lienee samaan merkityskenttään kuuluva *lörpötys*, joka merkitsee ‘turhaa, suulasta puhetta’ (PS). *Lorutus* siis perustuu analogiaan.

(145) Laulava — — päästi ilmoille pilkkarunon — —. Kukaan ei tiedä[,] kuinka kauan Laulava olisi jatkanut *lorutustaan* — —. (S, 28.)

Runotus ja *lorutus* kuuluvat samaan kategoriaan kuin viimeaikainen uudissananasane *saduttaa* : *sadutus*, joka merkitsee ‘saada joku kertomaan satuja’. Kyseessä on aiheutusprosessi, jonka tuloksena on kantasanan ilmaisema kaunokirjallinen tuotos. Siten sanoille *runotus* ja *lorutus* olisi olemassa yleismerkitysvaihtoehto ‘saada joku tuottamaan runo’ ja ‘saada joku tuottamaan loru’. *Runo*-sana sisältyy määriteosana myös uuteen yhdyssanaan *runoänkytys*. *Änkyttää*-sanuetta käytetään ‘katkonaisesta tai hämillisyyttä ilmaisevasta puheesta’ (PS). *Runoänkytys*-sana merkitsee siten ‘runon lausumista änkyttämällä, katkonaisesti’, ja siihen voi sisältyä nolostumista tai muuta hämillisyyttä aiheuttavaa tunnetta.

(146) Laulava läähätti, ja sen suusta purkautui katkonaisia lauseita — —. Laulava olisi varmaan jatkanut *runoänkytystään* vaikka kuinka kauan — —. (Kh, 114.)

Teonnimiä voidaan tehdä myös *-nti*-johtimella. Se voidaan liittää yksi- tai kolmivartaloisiin verbinvartaloihin (Ikola 1991, 86) ja kolmivartaloisista nimenomaan toiminnallisten verbien *Oi*-loppuisiin monitavuisiin vartaloihin (Kangasmaa-Minn 1983, 30). Substantiivin *sammakointi* voidaan katsoa muodostetun *sammakoida*-johdoksesta. *Oi*-johdoksella on yleensä kontinuaatiivisuuden eli toiminnan jatkumisen merkitys. Lisämerkityksiä ovat ‘kantasamalla ilmaistun poistaminen’, ‘kantasanan ilmaisemalla toimiminen’ tai kausatiivisuus. (Ikola 1991, 99.) Penttilä

(1963, 314) mainitsee myös merkityksen 'jollakin varustamista'. *Sammakointi*-sanana mahdollisia yleismerkityksiä ovat siten 'sammakon poistaminen', 'sammakolla toimiminen', 'toiminta, jonka tuloksena on sammakoita' tai 'sammakolla varustaminen'. Kuvainnollisessa käytössä *sammakko* on mukana sanassa *sammakkomies* 'paineikaasusäiliötä käyttävä sukeltaja' (PS), joten *sammakointi* voisi merkitä myös 'sammakkomiehen toimintaa' tai laajemmin sanottuna 'toimintaa sammakokona tai sammakon kaltaisena'.

(147) Minulla oli aina taskut täynnä kaikenlaista. Sammakonpoikia pienissä lasipurkeissa, sammakonkutua muovipussissa, aikuisia sammakoita irrallaan. Äitini joutui monta kertaa epätoivoon, mutta minä vain jatkoin *sammakointiani*. (Eks, 60.)

Tekstiyhteydessä *sammakointi* on 'jatkuvaa puuhailua sammakoiden parissa', eli kyseessä on -*Oi*-johdosten edellä mainittu merkitys 'kantasanan ilmaisemalla toimiminen'.

Aineistoni prosessiverbit *kirputtaa* ja *koirattaa* saavat kontekstissaan erikoismerkityksen, *runottaa*-verbillä ilmaistaan tarvetta. Aineistoni prosessinnimille on yhteistä se, että sanat ovat joko eläinkantaisia tai liittyvät *runoilun* aihepiiriin.

5. Uudissanan päätehtävänä kuvailu

Luvussa 5 käsittelen kolmena kokonaisuutena uudissanoja, joiden päätehtävä käyttöyhteydessään on kuvailu. Luku 5.1 sisältää kaikki aineistoni adjektiivit (yhtä lukuun ottamatta) ja adverbit. Luvussa 5.2 käsittelen aineistoni ekspressiivisanastoa, joka sisältää onomatopoeettisia ja deskriptiivisiä uudissanoja. Luvun 5.3 sanasto koostuu pääasiassa vahvistuspartikkeleilla muodostetuista uudissanoista. Kaikilla kolmella joukolla on oma roolinsa Elina Karjalaisen kirjailijaidiolektissa, siksi ne ansaitsevat omat käsittelylukunsa.

5.1. Uudet *-(i)nen*-adjektiivit ja -adverbit

Luku 5.1 on muista analyysiluvuistani poiketen nimetty sanojen rakenteen perusteella, koska aineistoni adjektiivit ovat yhtä (*kaupungin-pimeä* luvussa 5.3.) lukuun ottamatta *-(i)nen*-johdoksia. Lisäksi aineistoni adjektiivit ja adverbit liittyvät olennaisesti yhteen rakenteensa ja käyttönsä suhteen. Käsittelen aineistoni uusia *-(i)nen*-adjektiivijohdoksia kolmena joukkona. Ne ovat 1) substantiivikantaiset *kakkuinen*, *nauruinen*, *taskuinen*; 2) yhdyssanakantaiset *karhuväritteinen*, *partapehkoinen*, *pelko-oloinen* ja *tukkatakkuinen* sekä 3) adverbit *lintuisesti*, *nauruisesti* ja *ruohoisesti*.

-(i)nen on suomessa tavallisin ja käytöltään moninaisin adjektiivijohdin, ja se voidaan liittää myös yhdyssanaan (Vesikansa 1989, 237; ISK 2004, 267). Johtimen avulla muodostettuja adjektiiveja käytetään niin monissa yhteyksissä, että niille ei voida täsmentää erityistehtävää (Kangasmaa-Minn 1984, 85). Johdin ilmaisee tavallisimmin kuuluvuussuhdetta, eli *-(i)nen*-johdokset kuvaavat ”kantasansa tarkoittamalle asialle ominaista, sen omistavaa tai sisältävää, siihen liittyvää, sitä koskevaa tai sen piiriin kuuluvaa” (ISK 2004, 265). Merkityksenä voi olla myös ‘sellainen kuin kantasanan ilmaisema aine’ (Ikola 2001, 90.) Johdokset

voivat ilmaista myös sijaintia tai kuuluvuutta johonkin paikkaan (*viereinen*) tai ajankohtaan (*aamuinen*) (Lepäsmä ym. 1996, 82).

Adjektiiveille *kakkuinen*, *nauruinen* ja *taskuinen* voidaan antaa useita yleismerkityksiä: niillä voidaan ilmaista ainakin kuuluvuussuhdetta ja kantasanan kaltaisuutta: *kakkuinen* merkitsee ‘kakkumainen’, ‘kakkua sisältävä’, *nauruinen* ‘naurumainen’, ‘naurua sisältävä’ ja *taskuinen* ‘taskumainen’, ‘taskun tai taskuja sisältävä’. Toki kyseeseen voi tulla myös lokaalisuuden merkitys (‘kakussa sijaitseva’; ‘taskussa sijaitseva’) ja possessiivisuuden merkitys (‘kakkuun kuuluva’; ‘taskuun kuuluva’). Kielenulkoisessa maailmassa on selvää, että *tasku* on osa *takin* kokonaisuutta, joten todennäköisimmin adjektiivi *taskuinen* ilmaisee yleismerkityksenä kuuluvuussuhdetta. Mahdollinen *taskuinen*-sanon yleismerkitys voisi olla myös ‘pikku tasku’. Tällöin kyseessä olisi vanhahtava muoto deminutiivista *taskunen*. Ikolan (2001, 90) mukaan nykysuomessa *-(i)nen* on kuitenkin adjektiivinjohtimena *ï*-llinen ja substantiivinjohtimena *ï*-tön liittyessään kaksitavuiheen kantasanaan.

(148) — — ihanat, *kakkuiset tuoksut* levisivät keittiöstä tupaan. (ST, 15.)

(149) — — hän hankki itselleen *takin*, jossa oli neljäkymmentäkahdeksan taskua—. *Taskuisen takin* lisäksi ——. (U-N, 8.)

(150) — — huoneistossa syntyi iloinen *metakka* ——. — — Ruusu antoi Uppikselle kolme märkää *nauruista* suukkoa. (LL, 53.)

Kangasmaa-Minn (1984, 84) pohtii adjektiivijohdinten *-llinen* ja *-(i)nen* merkitys-eroa käyttämällä sanaparia *ripsuinen* ja *ripsullinen*: *ripsuinen huivi* on ‘huivi, joka on kokonaan ripsuina’ ja *ripsullinen huivi* ‘huivi, jota kiertää ripsureunus’. Tämän tulkinnan mukaan saataisiin ero myös *taskulliseen* ja *taskuiseen*: *taskullinen* olisi ‘taskulla varustettu’ ja *taskuinen* ‘kokonaan taskuina’. Karjalainen toteuttaa Kangasmaa-Minnin näkemystä adjektiivijohdinten tehtävästä: koska puheena olevassa *takissa* on 48 taskua, voidaan olettaa, että takki on kokonaan peittynyt taskuilla. ISK:n (2004, 267) mukaan *-(i)nen*-johdoksen mahdollisena implisiittisenä oheismerkityksenä voi olla kantasanan tarkoitteen runsaus. Esiintymiskontekstissaan ainakin *taskuinen* sisältää tämän merkityksen.

Uusia *-(i)nen*-johtimen sisältäviä yhdysadjektiiveja ovat *karhuväritteinen*, *partapehkoinen*, *pelko-oloinen* ja *tukkatakkuinen*. *Karhuväritteinen* sisältää mentaalisen sananosan *-väritteinen*, jota käytetään abstraktissa yhteydessä merkitsemään subjektiivista näkökulmaa: pelkästään yhdysosan jälkiosana esiintyvä *-väritteinen* merkitsee kuvainnollisesti ‘jolla on tietynlainen väritys; -sävyinen’ (PS). Sikäli tässä ei voida puhua johtamisesta, koska sananmuodostustapana onkin yhdistäminen – toki *-väritteinen* sisältää *-inen*-johtimen. Määriteosa *karhu* tuo sanan merkitykseen karhun näkökulman, vaikkakin on mahdotonta ajatella karhulle mentaalista ominaisuutta. Karhun näkökulman toki voi ottaa ulkopuolinenkin. Kontekstista selviää, että karhulle on annettu mentaalisia kykyjä, ja *karhuväritteinen* merkitsee ‘karhumaisuuden tai karhun roolin korostumista’.

(151) Nyt joulukertomus alkoi tulla sen [=lelukarhun] karhunsuusta, tosin hiukan *karhuväritteisenä*, mutta ihan oikein. Uppis muutti Itämaan tietäjät kolmeksi karhuksi — —. (Kh, 54.)

Sanan *pelko-oloinen* motivaationa lienee lyriikan keinon, loppusoinnun käyttäminen. Sanan merkitykseen sisältyvät ‘oleminen’ ja ‘pelon tunteminen’, kirjakielen merkitysvastine on *olla peloissaan*.

(152) Muuan pieni poloinen/ oli *pelko-oloinen*./ Upoksissa pitkän vuoden/ merivettä, raukka, juoden/ läähätti ja räpiköi/ ynnä rantaa ikävöi. (TT, 43–44.)

Substantiivit *partapehko* ja *tukkatakku* ovat jo kielessä olemassa, adjektiivit *partapehkoinen* ja *tukkatakkuinen* sen sijaan ovat uusia. Niiden yleismerkitys on possessiivinen ominaisuudenilmaus ‘jollakin on partapehko’ ja ‘jollakin on tukkatakku’. *Partapehkoinen* voi olla myös ‘partapehkon kaltainen, partapehkon sisältävä’ ja *tukkatukkuinen* ‘tukkatakun kaltainen, tukkatakku sisältävä, takkutukkainen’. Tekstiyhteydessä *partapehkoinen* ja *tukkatakkuinen* ovat substantivoituja adjektiiveja:

(153) Tämän olennon karvaisuus oli keskittynyt päähän: tukkatakkuja ja partapehkoa oli vaikka millä mitalla. — —. — Ei myrkky, vaan Erakko, *partapehkoinen* ja *tukkatakkuinen* sanoi lempeästi. (Er, 19.)

Partapehkoinen sisältää *partapehko*-sananaan piirteitä ‘pensasmaisen muodostuma’ (PS s. v. *pehko*), *tukkatakkuinen* taas *takku*-sananaan ominaisu-

den ‘toisiinsa takertuneiden karvojen tms. muodostama sekava kimppu’ (PS). Kyseessä voi siten olla myös runsauden piirteen ilmaiseminen, onhan kummassakin tapauksessa paljon karvamuodostumaa. Uudissanassa *tukkatakkuinen* leikitellään metateesillä eli käänteisyydellä, mikä tekee ilmauksen affektiiviseksi (ks. esim. Malmivaara 2004, 349). Merkitysero kielessä jo olevaan sanaan *takutukkainen* voisi olla, että *takutukkainen* merkitsee ‘tukkaa, joka sisältää useita takkuja’, *tukkatakkuinen* puolestaan ‘takkuna kokonaisuudessaan olevaa tukkaa’.

Tapaa osoittavia adverbeja voidaan muodostaa *-sti*-johtimella, joka voidaan liittää lähes kaikkiin adjektiiveihin (Ikola 2001, 105; ISK 2004, 187). *-sti*-johdoksen kantasanana on tyypillisesti kuvaileva tai kategorioiva adjektiivi (ISK 2004, 187), ja aineistoni adverbit *lintuisesti*, *nauruisesti* ja *ruohoisesti* pohjautuvat kategorioiviin adjektiiveihin, jos katsotaan, että niiden pohjana on *-(i)nen*-adjektiivijohdos (*lintuinen*, *nauruinen* ja *ruohoinen*).

(154) Pikkuponia *hirnututti nauruisesti*. (P, 111.)

(155) Minua *runottaa* jo kerrassaan *lintuisesti*. Minusta suorastaan purskahtelee linturunoja. (TT, 121.)

(156) Uppo-Nalle tahtoi kuitenkin kellää ruohikossa hetkisen ja kerätä voimia ensimmäistä yritystä varten. Sitä *runotti ruohoisesti* —. (Er, 37.)

Nauruisesti ilmaisee tapaa, sanan *lintuisesti* merkitys puolestaan on melkoisen läpinäkymätön. Tavan adverbina se voisi ilmaista ‘linnun kaltaisesti’, mutta siihen on kielessä olemassa ilmaus *lintumaisesti*. Merkitys selitetään eksplisiittisesti tekstiyhteydessä: *Minua runottaa lintuisesti* merkitsee samaa kuin *minusta purskahtelee linturunoja*, eli sanaa käytetään ‘aiheen’ merkityksessä, kuten *ruohoisesti*-sanaakin. *-sti*-johtimella on myös määrän tai intensiteetin ilmaisemisen tehtävä (ISK 2004, 187). *Lintuisesti*-sanan käytössä voisi olla kyse intensiteetistä, koska ilmaus *suorastaan purskahtelee* sisältää suuren voimakkuuden merkityksen. Ainesanasta johdettua *-(i)nen*-adjektiivia käytetään suomen kielessä *-sti*-adverbin kantana metaforisessa käytössä (ISK 2004, 368). *Ruohoisesti*-adverbilla on ainesanakanta, ja sanan merkitys voisi olla metaforinen ‘ruohon kaltaisesti, ruohon muotoisesti’.

Koosteeksi voidaan sanoa, että Elina Karjalainen on käyttänyt adjektiivien luomisessa luovasti muottia, jonka taustalla on produktiivinen johdin. Luovuus ilmenee odotuksenvastaisissa kannoissa ja adjektiiveista johdettujen adverbien käytössä.

5.2. Ekspressiivisanat

Aineistossani on ekspressiivisanoja, joiden muodostamisen motivaatioon äännemaalailulla on osuutensa. Aineistoni sisältää yhden onomatopoeettispohjaisen johdossanueen sekä kaksi 'liikkumista' merkitsevää deskriptiiviverbiä.

Ekspressiivisanoista onomatopoeettiset sanat ovat äänteellisesti motivoituneita ilmauksia: kuuloon perustuva aistimus saatetaan kielen symbolisten merkkien avulla puhujan ilmaukseksi (Erkki Itkonen 1966, 79–80). Aineistossani esiintyvä *honk* on imitatiivi, mikä tarkoittaa, että sen sisältämällä äänneillä pyritään jäljittelemään ihmisen äännähdyksiä tai muita ääniä (Penttilä 1963, 333). Tekstiyhteys osoittaa, että *honkottava*-adjektiivin motivaationa on ääni, joka on kuuloaistimuksen pohjalta saatettu foneettiseen asuun *honk*. Adjektiivin onomatopoeettisuus tuodaan eksplisiittisesti esille, mutta on silti lukijan omien mielikuvien varassa, millainen ääni torven aiheuttama *honk* on¹⁵.

(157) — —portilta kuului *honkottava* ääni:— — polkupyöränsä pientä torvea, jonka päässä oli kumipallo ja josta aina kuului: *Honk*, honk, honk, honk. (Eks, 7.)

Imitatiivinen *honk*-kantainen sanue esiintyy useammassa Uppo-Nalle-sarjan kirjassa. Sanueeseen sisältyvät verbi *honkottaa*, adjektiivi *honkottava* sekä substantiivi *honkotus*. Häkkisen (1990, 99) mukaan erityisesti ekspressiiviverbeille onkin tavallista, että ekspressiivinen osa muodostaa vain sanan perusvartalon. Kirjasarjassa oivallutetaan myös, että *honkotus*-sana on analogia: se kuuluu ääntelyä kuvaavaan johdostyyppi-

¹⁵ Englannin kielessä *honk* merkitsee nimenomaan ääntä eli 'villihanhen huutoa' tai 'auton torven törähdystä' ja on siis selvästi onomatopoeettinen.

piin, jossa käytetään *-Us*-johdinta. Sana on samaa sarjaa kuin *viserrys* tai *kimitys*, joiden taustalla on ääni. Samassa kontekstissa esiintyvät sekä verbi *honkottaa* että substantiivi *honkotus*, joiden motivaatioksi ilmaistaan onomatopoeia, sillä koiran ääntä verrataan äänitorven aiheuttamaan ääneen.

(158) Se [= koira] oli niin kiihtynyt, että *viserrys* muuttui *kimitykseksi* ja *kimitys* *honkotukseksi*. Kuulosti siltä kuin vanhanaikaisen auton äänitorvi olisi *honkottanut*. (N-U, 12.)

Deskriptiivisanojen tarkoituksena on antaa väriä ja havainnollisuutta puheelle (Itkonen 1966, 394; Mikone 2002, 118). Koska niillä on aina vastine neutraalissa sanastossa, niiden tärkein merkityspiirre on kuvailevuus (Mikone, mp.). Aineistoni deskriptiiviverbit *kolikoitella* ja *lotikoitella* ovat 'liikkumisen' alakäsitteitä.

(159) — — samalla hetkellä[,] jolloin maastoauto oli mennä *kolikoitellut* kultakaupunkia kohti, oli pieni punainen kuorma-auto *kolikoitellut* pois päin— —. (Eks, 113.)

(160) Uppo-Nalle haroi tassuillaan loistavaa hiekkaa, joka mennä *lotikoitelli* [vesirännissä] veden mukana Jänkä-Alea kohti. (Kh, 102.)

Verbin merkitys määritellään yleisesti. Kontekstissa, jossa verbi esiintyy, se voi saada määrätyn merkitystulkinnan, jota ei kuitenkaan voi yleistää. (Verbin merkityksen määrittelemisestä ks. esim. Pajunen 1988, 188–206; Fred Karlsson 1998, 226–228; ISK 2004, 437–). Deskriptiiviverbin merkityksen tulkintaan vaikuttavat mielikuvat, jotka kuitenkin vaihtelevat kuulijasta toiseen. Lukija hakee deskriptiivisanalalle mielekästä merkitystä, assosiaatiot riippuvat kokemusmaailmasta ja kieliyhteisön tavasta hahmottaa todellisuutta ja vaihtelevat kielenulkoi- sistakin seikoista johtuen. (Sivula 1989, 165.) *Kolikoitella*-verbi assosioituu substantiiveihin *kolikko* ja *kolina*, joista kummastakin tulee kovan ja metallisen esineen piirteitä mieleen, *lotikoitella*-verbijohdoksen kannalla näyttäisi olevan yhteys *lotina*-substantiiviin. Kummankin verbin tulkintaan vaikuttavat siis ääntä kuvailevat sanat: *kolina* merkitsee 'kolisevaa ääntä', *kolista* 'toisiinsa törmäävien kovien esineiden synnyttämää soinnitonta ääntä'. *Lotina* merkitsee 'lotisevaa ääntä', *lotista*-verbiä taas käytetään 'putoavan tai hölskyvän veden (voimakkaasta) äänestä'. (PS.) Ruoppila (1935, 136) sanoo liikkumisen tapaa ilmaisevista deskriptiiviverbeistä, että etuvokaalinen foneemi kuvaisi kevyempää ja

sirompaa liikettä kuin takavokaalinen¹⁶, jolla puolestaan ilmaistaan hidasta, kömpelöä liikkumista.

Frekventatiivijohdin *-(i)ttele* tuo verbeihin toistuvuuden tai jatkuvuuden merkityksen (ISK 2004, 349). Frekventatiivijohdoksella kuvataan lisäksi usein tapahtumaan sisältyvää epäsäännöllisyyttä tai sattumanvaraisuutta (ISK 2004, 351), ja kirjasarjan käyttöyhteyksissä verbien *kolikoitella* ja *lotikoitella* yhtenä merkityspiirteenä voisi olla äänen epäsäännöllisyys.

Deskriptiivisten sanojen käytön tarkoitus on kuitenkin kohdistaa huomio tiettyyn ominaisuuteen (Mikone 2002, 125). Lisämerkityksenä deskriptiiviverbiin sisältyy usein tavan ilmaus (Pajunen 2001, 191). Esiintymiskonteksteissaan verbit *kolikoitella* ja *lotikoitella* saavat erikoismerkityksiä. *Lotikoitella*-verbiä käytetään sekä äänestä että liikkeestä: esimerkissä 160 (edellä) verbi on äänen, esimerkissä 161 puhenopeuden ja tyylin (’letkeys’) kuvaajana. Esimerkissä 160 verbi on samanaikaisesti kuvaamassa sekä ääntä että liikettä, jotka syntyvät, kun hiekka kulkee rännissä kolisemalla, vauhdikkaasti valumalla. Voisi tulkita, että ilmaus *puhua lotikoitteli*¹⁷ sisältää myös kerskailun piirteen.

(161) Uppo-Nalle, josta kahden tyttöystävän ystävyys oli aivan uskomaton onni, tallusteli massu pulleana tyttöjen vaiheilla ja puhua *lotikoitteli* kaikenlaista — —. (Kh, 120.)

(162) — — raitiovaunustakaan, joka mennä *kolikoitteli* raiteita pitkin — —. (Eks, 64.)

(163) Torven törähdys kajahti ensin Kotkavuorelta, ja äänen kaiku kiiri solassa ja laskeutui laaksoon, kipusi ylös — —. — — taas ääni lähti liikkeelle ja mennä *kolikoitteli* — — Ruusuvuorelle saakka. (U-N, 127.)

¹⁶ Ruoppilan aineistona on Lemin murre, joten sääntönä tätä ei voida pitää. Usein ympäröivät sanat vaikuttavat ratkaisevasti deskriptiivisanan ulkoasuun. (Ruoppila 1935, 136.)

¹⁷ *Kolikoitella* ja *lotikoitella* esiintyvät kirjasarjan kontekstissa myös osana koloratiivirakennetta, joka on suomen kielen deskriptiivisille verbeille ominainen esiintymismuoto. Näissä rakenteissa taipumattomaan pääverbiin eli verbin infinitiivin lyhyempään muotoon (esim. *katsoa*) liittyy taipuva deskriptiivinen finiittiverbi, joka ilmaisee toiminnan tai olemisen laatua tai tapaa (esim. *tihrusti*). Taipumaton verbi on sävyiltään neutraali, joten deskriptiiviverbiä käytetään värittämässä toiminnan laatua. Vaikka konstruktion kuvaileva osa ei informaation kannalta ole välttämätön, se värittää ilmaisen ja tuo siihen sävyä, jota finiittiverbi ei sisällä. (Pajunen 2001, 191; Sivula 1989, 166–167.) Karjalainen käyttää runsaasti koloratiivirakenteita, mutta olen rajannut ne tutkielmani ulkopuolelle, koska niiden uutuudesta ei ole varmuutta ja ne ovat sanaa laajempia leksikaalisia yksiköitä.

Kolikoitella kuvaa eri yhteyksissä eri ääniä. Esimerkkien 159 ja 162 ilmaukset perustuvat kulkuneuvojen aiheuttamaan kolinaan, joka syntyy joko kulkuneuvossa itsessään (*maastoauto* ja *kuorma-auto*) tai ajopinnassa (*raitiovaunu*). Esimerkissä 163 verbiä käytetään kuvailmauksessa: personifioitu *ääni* liikkuu, ja *kolikoitella*-verbillä ilmaistaan liikumisen tapaa ja samalla myös ääntä.

Yhteenvetona Uppo-Nalle-sarjan uusista ekspressiivisanoista voidaan sanoa, että vaikka niitä on vain kuusi¹⁸, ne täyttävät kuvailevan tehtävänsä monipuolisesti ja lisäksi synnyttävät assosiaatioita muuhun sanastoon.

5. 3. Yhdyssanan määriteosa tehostaa perusosan merkitystä

Aineistoni sisältää 15 uudissanaa, joissa on merkitystä modifioiva tai tehostava määriteosa. Tehostamisen pääkeino on vahvistuspartikkeli.

Adjektiiviyhdyssana *kaupunginpimeä* kuuluu merkitykseltään Vesikansan (1989, 240) esittelemään substantiivialkuiseen yhdysadjektiivityyppiin, jossa määriteosa täsmentää perusosan laatua viittaamalla johonkin tunnusmerkkiseen piirteeseen. Adjektiivin alkuosa kategorioi jälkiosan ominaisuuden (*pimeä*) tietylle paikalle (*kaupunki*) ominaiseksi ja modifioi sille rajatumman merkityksen. Kielenulkoinen kokemus sanoo, että kaupungissa ei todellisuudessa ole oikeastaan lainkaan pimeää, joten yleismerkityksenä *kaupunginpimeä* merkitsee 'kaupungille ominaisesti pimeää; niin pimeää kuin kaupungissa voi olla'. Konteksti ei tue tätä näkemystä, sillä siinä osoitetaan, että maalla on ajoittain valoisampaa kuin kaupungissa.

(164) Oli pimeää ja erilaista kuin Kesämaassa, jossa kuu sentään useimmiten valaisi. Nyt oli *kaupunginpimeää*. (TT, 10.)

Muut tässä luvussa käsittelemäni sanat sisältävät prefiksin kaltaisen tai yhdyssanan alkuosana toimivan elementin. Etenkin suomen kielen

¹⁸ Karjalainen käyttää runsaasti kielessä valmiina olevaa ekspressiivisanastoa.

yhdysadjektiiveissa käytetään määriteosana perusosan kanssa alku-sointuisia vahvistuspartikkeleita (Vesikansa 1989, 239), joita aineistosani ovat *huippu-*, *ruti-*, *tuiki-*, *uppo-* ja *viti-*. Ne ovat prefiksin kaltaisia sananmuodostuselementtejä, joiden avulla tehostetaan pääsanan merkitystä (Häkkinen 1990, 109–110; ISK 2004, 192.)

Uppo- lienee alunperin reduplikaation tulos, ja se on *upo-*prefiksin variantti (Häkkinen 1990, 110). Johtimenkaltaisena niitä käytetään vahvistamassa adjektiivin merkitystä: kirjakielen *uppo-outo* on ‘ventovieras’ ja *upouusi* ‘aivan uusi’ (PS). *Uppo-Nalle*-kirjasarjan *uppo-*alkuisia uudissanoja ovat adjektiivit *uppo-onnellinen*, *uppo-onneton*, *uppotylsä*, *uppotyperä* ja *uppovaikea*. *Uppo-* korostaa adjektiivien ilmaisemaa ominaisuutta (*onnellinen*, *onneton* jne.). Aineistoni *uppo-*prefiksin käytön analysointiin on otettava mukaan myös kirjasarjan päähenkilön nimi, vaikka olenkin rajannut nimet tutkimukseni ulkopuolelle: *uppo-*prefiksin etymologiaan liittyy *upota*-sanue (Häkkinen 1990, 110), ja nimelle *Uppo-Nalle* annetaan historia, johon liittyy *uppoaminen*:

(165) Kokonaisen vuoden nalle ajelehti maailman merillä. — — Myrskyissä ja sateissa se oli melkein *upoksissa*. Rohkaistakseen mieltään se alkoi kutsua itseään *Uppo-Nalleksi*. (U-N, 13.)

Kirjakielen kannalta uutta on, että *uppo-*elementin avulla on adjektiivien luokan sisäisen prefiksinsiirron lisäksi muodostettu myös substantiivi *uppouni* ‘sikiuni’. Analogia ulottuu myös partikkeliin *uppounessa*, joka merkitsee samaa kuin kirjakielen *umpiunessa*, ‘täydessä, siikeässä unessa’ (PS).

Viti merkitsee kirjakielessä ‘vasta satanutta hienoa lunta’. Prefiksin kaltaisena *viti-* esiintyy kirjakielen sanoissa *vitivalkea* ja *vitivalkoinen*, jotka merkitsevät ‘puhtaan valkoista, vitilumenvalkoista’. (PS.) Häkkinen (1990, 109) tosin sanoo, että *vitivalkoinen* voitaisiin tulkita yhdysanaksi, koska alkuosa *viti* on alkujaan itsenäinen sana. Elina Karjalaisen sanastossa *viti-* on kuitenkin tulkittava vahvistusprefiksiksi, sillä lumeen liittyvää merkitystä ei sanoissa ole, vaan *viti-*aines esiintyy totutusta poikkeavissa ympäristöissä sanoissa *vitirohkea* ‘hyvin rohkea’, *vitivarma* ‘täysin varma’, *vitivalveilla* ‘täysin valveilla’ ja *vitivarmasti* ‘täysin

varmasti'. Kyseessä on tietoinen prefiksin siirto, eli prefiksin kaltainen aines on syntynyt tietyssä ympäristössä mutta siirtynyt sitten esiintymään myös muissa yhteyksissä (ks. tästä lisää Häkkinen 1990, 110). Kuten *uppo*-prefiksiä, Karjalainen on käyttänyt myös *viti*-prefiksiä partikkelien vahvistavana elementtinä (*vitivarmasti* ja *vitivalveilla*).

Motivaationa alkuosan valintaan näyttää aineistossani olevan tehostetavan sanan alkuäänteistö. Kirjakielessä tehostava määräiteosa on usein perusosan kanssa alkusointuinen eli sisältää äänteitä perusosasta (Vesikansa 1989, 239).¹⁹ Osassa Karjalaisen *viti*-alkuisista yhdyssanoista on alkusointu (*vitivarma(sti)*, *vitivalveilla*), vain sanasta *vitirohkea* se puuttuu. Tälle poikkeamalle selitys on, että *vitirohkea* esiintyy tekstiyhteydessä, missä se rinnastetaan muihin samankaltaisiin aineksiin liitettyinä samaan perusosaan (ks. myöhemmin tässä luvussa). Erityylistä alkusointuisuutta on adjektiiveissa *uppo-onnellinen* ja *uppo-onneton*: määräiteosan loppu ja perusosan alku muodostuvat samasta äänteestä. Voidaan tulkita, että näillä uudisadjektiivit ovat *uppo-ou*-sanan analogioita.

Ruti-prefiksinkin merkitys on yksiselitteinen: kirjakielessä *rutiköyhä* on 'aivan köyhä', *rutilaiska* 'hyvin laiska, patalaiska' ja *rutikuiva* 'aivan kuiva, ruutikuiva' (PS). Siten Karjalaisen muodostama *rutirohkea* merkitsee 'hyvin rohkeaa', eli *ruti*-prefiksin tehtävä on yhdysadjektiivin alkuosana korostaa perusosan merkitystä. Tämän prefiksin yhteydessä ei kirjakielessä ole alkusointua, Karjalaisella sen sijaan on (*rutirohkea*).²⁰

Kirjakielessä *tuiki* on vahvistuspartikkeli, jota käytetään tehostamassa toista sanaa attribuuttina, esimerkiksi *tuiki tavallinen* (PS). Karjalainen käyttää *tuiki*-partikkelia prefiksin kaltaisesti yhdistettynä pääsanansa kanssa, vaikka sitä kirjakielessä käytetään erilleen kirjoitettuna. Ilmeis-

¹⁹ Alun perin alkusointuisuus selittyy sillä, että tehostuspartikkeli on syntynyt reduplikaation kautta, ja se aiheuttaa perusosaa tehostavaa sävyä (Itkonen 1966, 241).

²⁰ Kirjasarjassa esiintyy myös sana *rutivanha*, joka kuitenkin on useammasta yhteydestä (etenkin kaunokirjallisuudesta) tuttu ilmaus, vaikka ei sisällykään PS:aan. Siinäkään ei ole alkusointua.

tä on, että aineiston *tuikitallella*-yhdyssanan ('täysin tallella') alkuosa on valittu äänteellisin perustein: alkusointu on tehokeinona tässäkin (*tuikitallella*).

Aineistossani yhdyssanan perusosaa on tehostamassa myös alkuosa *huippu-*, joka merkitsee 'korkeinta, suurinta tai parasta' (PS). PS katsoo sen yhdyssanan alkuosaksi, ei prefiksiksi, ja antaa sille myös merkityksen 'äärimmäisen tai erittäin' (*huippuhyvä* 'äärimmäisen hyvä'). Näiden merkitysten kautta tulkitseen aineistoni yhdyssubstantiivin *huippuihanuus* merkitsevän 'äärimmäistä ihanuutta'.

Kaikki vahvistuspartikkelin tai tehostavan alkuosan sisältävät sanat sisältävät 'paljouden' ja 'ominaisuuden voimakkuuden' merkitykset.

<i>huippuihanuus</i>	'äärimmäinen ihanuus'
<i>rutirohkea</i>	'hyvin rohkea'
<i>tuikitallella</i>	'täysin tallella'
<i>uppo-onnellinen</i>	'hyvin onnellinen, täysin onnellinen'
<i>uppo-onneton</i>	'hyvin onneton, täysin onneton'
<i>uppotylsä</i>	'hyvin tylsä, täysin tylsä'
<i>uppotyperä</i>	'hyvin typerä, täysin typerä'
<i>uppouni</i>	'täysi uni, syvä uni'
<i>uppounessa</i>	'syvässä unessa'
<i>uppovaikea</i>	'hyvin vaikea, äärimmäisen vaikea'
<i>vitirohkea</i>	'hyvin rohkea, täysin rohkea'
<i>vitivarma</i>	'täysin varma'
<i>vitivalveilla</i>	'täysin valveilla'
<i>vitivarmasti</i>	'täysin varmasti'

Reduplikaatiota käytetään sananmuodostustapana sanassa *uppouppouppotylsä*, jossa prefiksi esiintyy kolminkertaisena. Käyttöyhteydessään reduplikaatiomuoto on yhdellä *uppo*-johtimella tehostetun sanan rinnalla korostamassa kantasanansa ilmaiseman ominaisuuden maksimaalisuutta: *uppotylsä* on 'hyvin tylsää', mutta *uppouppouppotylsä* on 'tylsääkin tylsempää'.

(166) Neljännen hiekkakakun jälkeen hänestä tuntui, että jos Uppo-Nalle oli ollut *uppotylsä*, niin hiekkakakkujen leipominen oli *uppouppouppotylsää*. (U-N, 60.)

Sananosan toistaminen perustuu nimenomaan tyyllillisiin syihin, sillä se antaa ilmaukselle painokkaan ja vahvistavan sävyn (ks. esim. Erkki

Itkonen 1966, 241). Ullmann (1967, 135) pitää reduplikaatiota emotionaalisenä keinona, ja tällaisella prefiksin käytöllä korostetaan jälkiosan affektiivisuutta. Esa Itkonen (2001, 47) katsoo, että reduplikaatioon siinänsä sisältyy sellaisia vakioisia merkityksiä kuin 'paljous' ja 'intensifikaatio'. *Uppouppouppo*-tapauksessa merkityspiirteinä onkin 'intensiivien kasvu'.

Vaikka tämän luvun uudissanojen yleismerkitykset sisältävät 'paljouden' merkityksen, lisäksi Elina Karjalainen korostaa tehostuksen voimaa käyttämällä useassa peräkkäisessä sanassa eri tehostusprefiksejä samaan perusosaan liitettyinä. *Huippurohkea*, *rutirohkea* ja *vitirohkea* merkitsevät kaikki 'hyvin rohkeaa', joten sisällön toistolla korostetaan yhdysadjektiivin loppuosan *rohkeus* äärimmäistä laatua ja voimakkuutta. Samalla lukijaa oivallutetaan huomaamaan, että sanan alkuosaa voidaan vaihdella yllättävästi, ja siten saadaan aikaan vivahteikkautta kieleen.

(167) Uppiksen rohkeus oli sen puhussa kasvamistaan kasvanut, ja nyt nalle oli *huippurohkea*, *rutirohkea*, *vitirohkea*. (MT, 67.)

Vesikansan (1989, 239) mukaan yhdysadjektiivit, joissa määriteosan partikkeli tehostaa perusosaa, ovat suomen kielelle hyvin tyypillisiä. Karjalainen toteuttaa tätä erittäin produktiivisesti keinonaan prefiksin siirto. Samalla uutta on laajentaa prefiksillä tehostamista muihinkin sanaluokkiin, substantiiveihin (*huippuihanuss* ja *uppouni*) ja partikkeleihin (*tuikitallella*, *uppounessa*, *vitivalveilla* ja *vitivarmasti*). Samalla tapahtuu leksikaalinen reduplikaatio, jonka ilmeinen tarkoitus on lisätä ilmauksen emotionaalisuutta.

6. Fraasien uudentaminen uudissanalla

Fraasit²¹ ovat leksikaalisia yksiköitä, jotka muodostuvat kahdesta tai useammasta sanasta. Olen tulkinut ne yhdeksi semanttiseksi yksiköksi, koska ne ovat kokonaisuuksia, joilla on kieliyhteisön sopima, konventionaalistunut merkitys. Fraasin merkitys ei siis ole osiensa summa, vaan kielenkäyttäjän on opeteltava se erikseen (Fred Karlsson 1994, 177–178). Kun fraaseja tietoisesti käytetään muussa kuin vakiintuneessa muodossa, syntyy sanaleikki. Leikittelyn lisäksi fraasin muuntamisen tarkoitus on tarkentaa tai laajentaa fraasin merkitystä. Samalla saadaan aikaan myös erikoismerkityksiä²². (Paukku 1997, 73.)

Aineistossani on uudissanojen avulla muunneltu fraaseja, jotka uudentamisen kautta saavat uuden merkitystulkinnan. Siksi uusien sanojen yleismerkityksiä etsittäessä on otettava huomioon alkuperäisten fraasien kokonaismerkitys, eikä fraasin osana olevan uuden sanan merkitys ole pääteltävissä ilman tekstiympäristöä. Uudentamistapauksia on kahdeksan, ja ne voidaan jakaa kolmeen tyyppiin.

Ensimmäisessä tyypissä fraasin osan tilalle on vaihdettu uudissana. *Runotus*-sanalla (analyysi luvussa 4.3.1) on uudennettu fraasit *kuunnella sisäistä ääntään ja heittäytyä innoituksen valtaan*. Muutoksen myötä fraasit saavat alkuperäistä rajatummat merkitykset, koska *runotuksella* ilmaistaan määrättyä prosessia (ks analyysiä luvussa 4.3.6).

(168) Uppo-Nalle *kuunteli sisäistä runotustaan*. Kesti jonkin aikaa ennen kuin se tunsikin runon olevan tulossa. (LJ, 47.)

(169) — — nallen teki mieli *heittäytyä* mitä hurjimman *runotuksen valtaan* — —. (TT, 63.)

Toisessa tyypissä fraasin osana olevan yhdyssanan määriteosa on vaihdettu toiseksi. *Joutua runonkuulolle* merkitsee 'joutua kuuntelemaan runoja'. Uudissanan ilmeisenä motivaationa olevaa *olla sanankuulossa*

²¹ Käytän käsitettä merkityksessä 'sanonta'.

²² Esim. *naiset huntuu koipien välissä* (Paukku 1997, 73).

-ilmausta käytetään ainakin uskonnollisessa kielessä, missä se merkitsee 'keskittynyttä saarnan kuuntelua'. *Sanankuulo* 'kuuleminen, kuuntelu' (PS s. v. *kuulo*) on käsittääkseni vakiintunut inessiivi-muotoisena, uudissanaa *runonkuulo* sen sijaan käytetään adessiivimuodossa, ja muoto *-kuulolla* assosioituu arkikielen *olla kuulolla* -fraasiin, joka merkitsee 'kuunnella, odottaa jotakin kuuluvaksi tai tapahtuvaksi' (mp.).

(170) Ainoa, joka ei ollut hämmästynyt, oli Runoilija. — —. "Mitä te kirjoititte seppelnauhoihin?" — —. "Paetkaa, ettemme *joutuisi runonkuulolle*", konstaapeli Kissala kuiskasi pormestarin korvaan. (P, 129–130.)

Taivutusmuoto *runonjuurta* assosioituu fraasiin *löytää jutun juurta*, jossa *jutun juuri* merkitsee 'puheenaiheita, puhumista'. *Jossakussa on paljon runonjuurta* voisi siten merkitä 'jollakulla on paljon sanottavaa runojen kautta'. *Runonjuuri*-ilmauksen motivaationa lienee puhekielen fraasi *jutun juurta*. Tähän *juuri*-sanana käyttöön sopii Leinon (1994, 17) määritelmä, jonka mukaan monet merkitykset ovat siinä mielessä kontekstisidonnaisia, että ne esiintyvät vain tietyissä konstruktioissa eli osana jotakin laajempaa kielellistä yksikköä. Lähtöilmaus on rakenteeltaan sanaliitto, uudismuodoste on yhdyssana.

(171) Minussa on paljon *runonjuurta*, mutta laulunlahjaa ei minulla ole. (LL, 10.)

Nallentie perustuu fraasiin *miehen tie* 'tie, jonka mies on määrätty kulkemaan'. Käytössä on *tie*-sanana merkitys 'ura, kohtalo, vaiheet' (PS). Fraasin merkitys sinänsä ei ole muuttunut uudennoksen myötä.

(172) Minun on *kuljettava oma nallentieni* yksin suureksi runoilijaksi tullakseni. (N-U, 125.)

Sanojen *hätäpilkku* ja *hätäpiste* motivaationa on sanonta *jollakulla ei ole hätäpäivää*. Sanojen erikoismerkitys 'ei ole huolta' jää harjaantumattomalle sanankäyttäjälle epäselväksi, sillä konteksti ei tue merkitystä. Fraasi saa kiinnostavan uudennoksen (*Minulla ei ole hätäpistettä, ei edes hätäpilkku*), ja sen merkitys tehostuu: *hätäpiste* on 'hyvin pieni huolensiemen', *hätäpilkku* 'vielä pienempi'.

(173) Minulla ei ole *hätäpistettä*, ei edes *hätäpilkku*, Uppo-Nalle puheli kivutessaan kallioseiniä pitkin kohti ylätasankoa. (Er, 34.)

Kolmannessa tyypissä fraasia on laajennettu lisäämällä määriteosa fraasin osana olevaan sanaan – sanasta on siis tehty yhdyssana. Määriteosalla tuodaan vakiintuneen fraasin merkitykseen jotakin lisää: *jollakulla on viimeinen hetki käsillä* esiintyy kirjasarjassa muodossa *viimeinen makkarahetki käsillä*. *Viimeinen hetki* merkitsee 'lyhyttä aikaa ennen jotakin rajakohtaa', *viime hetkellä* merkitsee 'juuri ennen kuin oli liian myöhäistä' (PS s. v. *hetki*). *Viimeinen makkarahetki käsillä* merkitsee 'viimeinen hetki saada makkarat käsiinsä'.

(174) Sen edellä kulki nainen ostoskassia roikuttaen ja kassista kurkisti makkarakimppu. – – Laulava alkoi kulkea naisen perässä, mutta naisen ostoskassi heilahteli kävelyn tahdissa eikä Laulavalla ollut mahdollisuutta päästä sieppaamaan makkaroita. – – nainen kääntyi kadoten pihaan ja alkoi lähestyä pihassa olevan talon portaita. Nyt olisi Laulavalla viimeinen makkarahetki käsillä. (LL, 96.)

Aineistossani on kolme fraaseihin sisältyvää yhdyssanatapausta (*koirankyky*, *karhunkynsi* ja *nallenvarsi*), joiden määriteosana on merkitystä täsmäntävä eläintä tarkoittava sana. *Kyky*-sanaa käytetään yleiskielessä varsinkin kuvattaessa ihmisen ominaisuuksia ('jonkun henkilökohtaiset edellytykset pystyä tekemään jotakin; pystyvyys, kyvykkyys, taito'[PS]), eläimestäkin voi kyllä puhua kyvyllisenä olentona. Tekstiyhteydessä fraasilla on rajoittava merkitys 'niin hyvin kuin koira kykenee', ja konteksti osoittaa, että kontekstissa vaadittava kyky on rajallinen. Voidaan tulkita, että fraasi merkitsee 'koiramaiseen tapaan'.

(175) Laulava – – auttoi parhaan koirankykynsä mukaan – –. Koira kuivasi siis hännällään ja hännänhuiske jätti ikkunoihin viiruja, karvoja ja likapilkkuja, mutta ne eivät huolestuttaneet koira. (Eks, 7.)

Näyttää, paljastaa kyntensä merkitsee 'näyttää kykynsä, vaarallisuutensa tai miten lahjakas on' (Kari 1993, 124; PS s. v. *kynsi*). *Osoittaa karhunkyntensä* merkitsee 'näyttää taitonsa', joten alkuperäisen fraasin merkitykseen tulee lisäyksenä kokija. *Varsi*-sanaa käytetään 'ihmisen vartalosta', *ojentaa vartensa* merkitsee 'oikaista vartalonsa'. *Ojentaa koko nallenvartensa* merkitsee 'kehon ryhdistämistä'. Esiintymiskontekstissaan fraasissa on humoristinen sävy: leikkinalle *ojensi koko nallenvartensa*, vaikka ei ole kooltaan iso.

(176) Sitä aivan huimasi, kun se ajatteli, että huomenissa se tulisi jollain tavoin *osoittamaan karhunkyntensä* kullanhuuhdonnassa. (Kh, 100.)

(177) Vihdoin Uppo-Nalle oli valmis. Se *ojensi koko nallenvartensa*, silmäsi vielä isän keksimää tahtimittaria, hieraisi vasemman tassun rumpupalikkalla kuonoaan ja keskittyi. (LL, 85.)

Leikilliseen kielenkäyttöön kuuluu sanaliittojen ja sanontojen uudelleenmuotoileminen. Kun kirjoittaja käyttää jotakin tavanomaista ilmausta tai sanontaa uudella tavalla, iskeytyminen syntyy siitä, että lukija ymmärtää ilmauksen lähtökohdan. (Länsimäki 1995, 255.) Tämä asettaa suuren haasteen lastenkirjailijalle, jos tarkoituksena on, että myös lapsilukija ymmärtää tällaista kielellistä leikittelyä. Kirjoittajan on otettava huomioon, että tullakseen ymmärretyksi on turvallisinta käyttää kieliyhenteiden vakiintuneita ilmaisukaavoja. (Yli-Vakkuri 1986, 12.) Kun kirjailija käyttää sanontoja tietoisesti poikkeavasti, se herättää lukijan huomaamaan normipoikkeamat ja miettimään erilaisia tulkintamahdollisuuksia (Yli-Vakkuri 1986, 12; Laalo 1990, 14). Fraasien uudentamisella lastenkirjassa lukijaa autetaan tulemaan tietoiseksi siitä, että suomen kielessä käytetään ilmauksia, joilla on merkitys nimenomaan tietynä kokonaisuutena.

7. Yhteenveto

Uppo-Nalle-sarjan sanaston erityispiirteitä ovat semanttisilla suhteilla leikittely, merkitysten ja rakenteiden yhteensulautumat, uusien käsitteiden luominen fantasiamaailman kuvaamiseksi sekä sanojen ja sanontojen muuntaminen kontekstin fantasiamaailmaan sopivaksi. Monen uudissanana motivaationa on loppusointuisuus. Huomattavaa on myös se, että moni uudissana saa kontekstissa erikoismerkityksen.

Tutkimushypoteesini oli, että lastenkirjallisuudessa lukijalle tarjotaan selkeitä, rakenteeltaan yksinkertaisia ja merkitykseltään läpinäkyviä sanoja. Ristiriitana oli, että Elina Karjalaisen edustamassa nonsenseperinteessä kielellisellä leikittelyllä rikotaan tahallisesti kielen säännönmukaisuuksia. Voidaan katsoa, että hypoteesini ei toteutunut. Rakenteeltaan suurin osa aineistoni uudissanoista (87,4 %) on yhdyssanoja (tai yhdyssanan kaltaisia), joiden merkityksen määräytymisessä kontekstin merkitys on olennainen. Osa sanoista sisältää niin poikkeuksellisia yhdyssosien yhdistelmiä, että ilman kontekstia niille on vaikea oivaltaa yhtäkään järkevää tulkintaa. Tosin konteksti ei auta kaikkien sanojen merkityksen tulkinnessa, vaan osa jää kokonaan lukijan kielitajun varaan eikä todennäköisesti aukea lapsilukijalle.

Udissananmuodostuksen tehtävä lastenkirjassa on osoittaa lukijalle kielellä leikkimisen mahdollisuuksia. Kontaminaatio on yksi tapa luoda kieltä itse, ja Karjalainen antaa siihen selkeitä malleja esittelemällä sananmuodostustavan tekstissä. Lisäksi kirjailija ottaa huomioon, että kontaminaatio sananmuodostustapana soveltuu kielelliseen leikittelyyn vain, jos lukija varmasti ymmärtää sanan kahden sanan kontaminaatioksi. Karjalaisen kontaminaatioiden merkitystä ei voi ymmärtää ilman tekstiyhteyttä, ja niin ollen ne saavat erikoismerkityksen. Aineistoni kahden sanan kontaminaatioissa myös merkitys on kahden merkityksen yhteensulautuma.

Toinen tehtävä on, että odotuksenvastaiset sanojen merkitykset herättävät lukijan huomaamaan kielen eri tasoja. Elina Karjalaisen kirjoissa

lukijaa johdatellaan kielellisiin oivalluksiin usealla tavalla. Ensiksikin uudissanan merkitys vahvistetaan tekstissä selittävällä lauseella tai sisällön toistolla synonyymien tai lähisyntymin avulla. Toiseksi uudissanalla korostetaan kieleen vakiintuneen ilmauksen merkitystä, eli virkkeessä sanotaan sama asia mahdollisimman monella tavalla. Vakiintunut sana on mukana kontekstissa ja sen lisäksi uusia sanoja. Kolmanneksi tilojen nimityksissä leikitellään konkreettisen ja abstraktin välillä. Metaforisesti käytettyinä konkreettisia paikkoja ilmaisevat sanat voivat olla mielentilojen nimityksiä. Samaan aikaan rinnalla on kuitenkin konkreettinen merkitys, mikä taas aiheuttaa monimerkityksisyyttä. Neljänneksi Elina Karjalainen käyttää erilaisia sanontoja leikittelien hyväkseen. Useat sanonnat ovat sellaisia, että niissä on jokin ihmisen olemukseen tai ruumiinosaan viittaava sana, joka on kontekstiin sopivasti korvattu eläinhenkilöiden vastaavien osien nimillä. Virkkeessä saattaa olla esillä myös alkuperäinen sanonta. Viidenneksi Elina Karjalainen käyttää laajasti sananmuodostuskeinona prefiksinsiirtoa tehostamassa merkitystä. Tehostavina määriteosina sanastossa on useita alkusointuisia vahvistuspartikkeleita määriteosina sanoissa, joissa niitä ei yleiskielessä esiinny. Kun tehostusta halutaan korostaa entisestään, käytetään reduplikaatiota. Prefiksinsiirtoa tapahtuu adjektiivien sanaluokan sisällä, mutta sananmuodostuskeinoa on käytetty myös uusien yhdyssubstantiivien ja -partikkelien muodostamisessa.

Elina Karjalaisen kirjailijaidiolektiin kuuluvat olennaisesti uudet sanat ja niillä leikittely mm. sanontojen uudelleenmuotoilussa. Hän ottaa lapsilukijansa huomioon ja selittää kontekstissa uudissanojen merkityksen usein eksplisiittisesti. Uudismuodosteet elävöittävät tekstiä, lisäävät ilmaisuvoimaa ja pitävät lukijan mielenkiintoa yllä. Osa uudissanoina on uusia käsitteitä, joita tarvitaan kirjasarjan fantasiamaailman selittämiseksi ja kuvaamiseksi.

Mielenkiintoinen jatkotutkimusmahdollisuus olisi tarkastella laajemmin lasten fantasiakirjallisuudelle tyypillistä kielenkäyttöä, esimerkiksi kirjaimellisia tulkintoja. Myös Uppo-Nalle-kirjasarjan nimistö olisi moni-

puolisuudessaan kiinnostava tutkimuskohde. Lisäksi kirjasarjan loruis-
sa ja runoissa olisi runsaasti erilaisia alluusioita tutkittaviksi. Uppo-
Nallen lyriikassa viitataan muun muassa suomalaisten klassikkorunoi-
lijoiden tuotoksiin.

Lähteet

Aineslähteet

KARJALAINEN, ELINA. WSOY, Porvoo — Helsinki — Juva.

U-N =	Uppo-Nalle 1977
TT =	Uppo-Nallen talviturkki 1978
ST =	Uppo-Nalle ja setä Tonton 1981
N-U =	Uppo-Nalle ja Nukku-Ukko 1982
Eks =	Uppo-Nalle eksyksissä 1984
LL =	Uppo-Nalle laulujen laineilla 1986
Er =	Uppo-Nalle ja erakko 1987
Kh =	Uppo-Nalle ja kultahippu 1989
MT =	Uppo-Nalle ja Merikarhun tytär 1990
P =	Uppo-Nalle ja Pikkuponi 1992
K =	Uppo-Nalle ja Kumma 1993
S =	Uppo-Nalle ja sukelluskello 1994
LJ =	Uppo-Nalle ja linnan juhlat 1995

Muut lähteet

Hakulinen, Auli – Ojanen, Jussi 1993: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. Kolmas, täydennetty painos. SKST 324. SKS, Helsinki.

Häkkinen, Kaisa 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. SKS, Helsinki.

----- 1994: *Kielitieteen perusteet*. Tietolipas 133. SKS, Helsinki.

----- 2003: Diakroniaa synkroniassa: Suomen linnunnimistön rakenne ja kehitys. Teoksessa: *Erikoiskielet ja käännösteoria. VAKKI-symposiumi XXIII. Vaasa 8.–9. 2. 2003*, s. 30–49. Toim. Merja Koskela ja Nina Pilke. Vaasan yliopiston käännösteorian, ammattikielten ja monikielisyiden tutkijaryhmän julkaisut 30.

Ikola, Osmo 1991: Kielioppi ja kielenopas. Teoksessa: *Nyky-suomen käsikirja*, s. 9–228. Kolmas uudistettu laitos. Toinen painos. Toim. Osmo Ikola. Weilin+Göös, Jyväskylä.

----- 2001: *Nykysuomen opas. 2.* Painos. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 65. Turku.

ISK 2004 = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja-Riitta – Alho, Irja 2004: *Iso suomen kielioppi*. SKST 950. SKS, Helsinki.

Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Helsinki.

Itkonen, Esa 2001: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Toinen, uudistettu ja laajennettu painos. Yleisen kielitieteen julkaisuja 4. Turun yliopisto.

Itkonen, Terho 1981: *Näillä näkymin. Kirjoituksia nykysuomesta ja sen huollosta*. Toinen, täydennetty painos. SKST 316. SKS, Helsinki.

Kangasmaa-Minn, Eeva 1983: *Derivaatiokielioppia 2: verbikantaiset nominijohdokset*. SJ 25, s. 23–42.

----- 1984: *Derivaatiokielioppia 3: nominikantaiset nominijohdokset*. SJ 26, s. 81–97.

Kari, Erkki 1993: *Naulan kantaan. Nykysuomen idiomisanakirja*. Otava, Helsinki.

Karlsson, Fred 1982: *Johdatusta yleiseen kielitieteeseen*. Neljäs painos. Gaudeamus, Helsinki.

----- 1994: *Yleinen kielitiede*. Yliopistopaino, Helsinki.

----- 1998: *Yleinen kielitiede*. Uudistettu laitos. Yliopistopaino, Helsinki.

Kivisaari, Anna-Kaisa 1990: *Elina Karjalaisen Ihmisen ääni -teoksessa ja Suomen Kuvalehden artikkeleissa käyttämät kielikuvat*. Laudaturtyö. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitos.

Koppinen ym. 1989 = *Lapsen kieli ja vuorovaikutustaidot*. Toim. Marja-Leena Koppinen, Paula Lyytinen ja Helena Rasku-Puttonen. VARHAISKASVATUS-sarja. Kirjayhtymä, Helsinki.

Kuusi, Matti 1989: *Sananparsistomme uusin kehitysvaihe*. Teoksessa: *Kielestä kiinni*, s. 215–231. Toim. Toim. Seija Aalto, Auli Hakulinen, Klaus Laalo, Pentti Leino ja Anneli Lieko. Tietolipas 113. SKS, Helsinki.

Kytömäki, Leena 1986: *Kielen lipsahduksia: kielellisen leikittelyn anatomiaa*. SJ 28. S. 47–73.

Laalo, Klaus, 1990: *Säkeistä patoihin. Suomen kielen monitulkintaiset sananmuodot*. SKS, Helsinki.

Leino, Pentti 1993: *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1. Polysemia – kielen moniselitteisyys*. Kieli 7. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

----- 1994: Morfeemien polysemia. Teoksessa *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Näkökulmia polysemiaan*, s. 11–35. Toim. Pentti Leino ja Tiina Onikki. Kieli 8. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

Lyons, John 1977: *Semantics*. Cambridge University Press.

Malmivaara, Terhi 2004: Luupää, puupää, puusilmä. Näkymiä sananmuodostuksen analogisuuteen ja bahuvriihiyhdyssanojen olemukseen. *Vir.*, s. 347–363.

Mikone, Eve 2002: *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. SKS, Helsinki.

Niemi-Pynttari Risto – Juha Teppo 1999–2003: *Euroopan kirjallisuushistoria*. [Verkkodokumentti.] Päivitetty 2. 9. 2005. Viitattu 13. 4. 2008. Saatavissa: http://www.arthis.jyu.fi/kirjallisuushistoria/index.php/16_1800-luku/5_englanti/02_nonsense/

NS = Nykysuomen sanakirja I–VI. Neljäs painos. WSOY, Porvoo – Helsinki 1951–1961 [1973].

Pajunen, Anneli 1988: *Verbien leksikaalinen kuvaus*. Publications No. 18. University of Helsinki, Department of General Linguistics.

----- 2001: *Argumenttirakenne: asiaintilojen luokitus ja verbien käyttäytyminen suomen kielessä*. SKS, Helsinki.

Paukku, Päivi 1997: *Mulla on aina ollut peukalo keskellä kiältä. Fraasien lipsahduksia ja muunnelmia puhekielessä*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.

PS = *Suomen kielen perussanakirja I–III*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Valtion painatuskeskus – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1990–1994.

Puhakka, Päivi 1988: *Leksikaalistumat sanaleikin lähteenä Elina Karjalaisen teoksissa*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitos.

Ruoppila, Veikko 1935: Vokaalivaihtelu äänne- ja merkitysoipillisena tekijänä. Piirteitä deskriptiivisistä sanoista. *Vir.*, s. 128–136.

Räisänen, Alpo 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. *Vir.*, s. 321–344.

----- 1986: Sananmuodostus ja konteksti. *Vir.*, s. 155–163.

Saukkola, Mirva 1996: Nallet, tontut ja haltijat: brittiläisvaikutteita suomalaisessa lasten fantasiakirjallisuudessa. Teoksessa: *Sivupolkuja. Tutkimusretkiä kirjallisuuden rajaseuduille*, s. 201–211. Toim. Tero Norkola ja Eila Rikkinen. Tietolipas 148. SKS, Helsinki.

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.

Sivula, Jaakko 1989: Deskriptiiviset sanat. Teoksessa: *Nykysuomen sanavarat*, s. 165–182. Toim. Jouko Vesikansa. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

SJ = Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja.

Suojala, Marja 2001: Taidesatu elää ajassa ja ajattomana. Teoksessa: *Avaa lastenkirja! Johdatus lastenkirjallisuuden lajeihin ja käyttöön*, s. 30–55. Toim. Marja Suojala ja Maija Karjalainen. Lasten keskus, Helsinki.

Suojala, Marja – Karjalainen Maija 2001: Johdanto. Teoksessa: *Avaa lastenkirja! Johdatus lastenkirjallisuuden lajeihin ja käyttöön*, s. 5–8. Toim. Marja Suojala ja Maija Karjalainen. Lasten keskus, Helsinki.

Suomalainen fraasisanakirja. Suomen kielen sanakirjat 2. Toim. Sakari Virkkunen. Kolmas, uudistettu painos. Otava, Helsinki 1981.

Ullmann, Stephen 1967: *Semantics. The Science of Meaning*. Basil Blackwell, Oxford.

Vesikansa, Jouko 1978: *Johdokset*. Nykysuomen oppaita 2. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

----- 1989: Yhdyssanat. Teoksessa: *Nykysuomen sanavarat*, s. 213–258. Toim. Jouko Vesikansa. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

SJ = Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja. Turku.

Vir. = Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti. Helsinki.

WSOY – Kirjailijat. [Verkkodokumentti.] Viitattu 20.1.2008. Saatavissa: <http://www.wsoy.fi/index.jsp?c=/author&id=56&cat=0>

Yli-Vakkuri, Valma 1986: *Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.

Liite 1: Uudismuodosteet ja niiden ensiesiintymispaikka Uppo-Nalle-kirjasarjassa.

<i>aamusatu</i> (Kh, 90)	<i>katujyräseikkailu</i> (U-N, 107)
<i>aasonen</i> (ST, 19)	<i>kaupunginpimeä</i> (TT, 10)
<i>aikuiskarhu</i> (Kh, 124)	<i>kettulaulu</i> (U-N, 30)
<i>avaruuskissa</i> (N-U, 17)	<i>kipukoukku</i> (Er, 20)
<i>avaruusnalle</i> (U-N, 107)	<i>kirkkokissa</i> (MT, 88)
<i>epäkarhu</i> (TT, 157)	<i>kirkkokissayhteiskunta</i> (MT, 92)
<i>eläinuniseikkailu</i> (N-U, 115)	<i>kirku</i> (TT, 54)
<i>epäruno</i> (P, 12)	<i>kirputtaa</i> (MT, 108)
<i>epätoivoruno</i> ()	<i>kirputtaminen</i> (N-U, 34)
<i>haperolaulu</i> (U-N, 30)	<i>kissavalta</i> (N-U, 17)
<i>harmitaikina</i> (N-U, 71)	<i>koiralammas</i> (Er, 54)
<i>heppanen</i> (P, 59)	<i>koirankyky</i> (Eks, 7)
<i>herrarouva</i> (N-U, 102)	<i>koirattaa</i> (N-U, 25)
<i>hevoselämä</i> (P, 14)	<i>kolikoitella</i> (U-N, 127)
<i>hiirityö</i> (MT, 88)	<i>korentomöhkö</i> (N-U, 79)
<i>honkottaa</i> (N-U, 12)	<i>kotirotu</i> (Kh, 115)
<i>honkottava</i> (Eks, 7)	<i>koukkupylly</i> (Er, 19)
<i>honkotus</i> (N-U, 12)	<i>kuorsausruno</i> (Er, 8)
<i>huippuihanuus</i> (Er, 16, 106)	<i>kultakaupunkiseikkailu</i> (Eks, 100)
<i>hunajatulva</i> (N-U, 139)	<i>kummituinen</i> (ST, 21)
<i>huokauskysymys</i> (MT, 10)	<i>kutitusapu</i> (S, 66)
<i>huolireppu</i> (Eks, 77)	<i>kuulemislaulu</i> (MT, 28)
<i>hylkymatka</i> (S, 71)	<i>kuuntelupenkki</i> (MT, 113)
<i>hätäpiste</i> (Er, 34)	<i>kuvittelupäivä</i> (MT, 66)
<i>hätöpilkku</i> (Er, 34)	<i>lapsenvahtikoira</i> (LJ, 96)
<i>hätäruno</i> (Eks, 61)	<i>lentoruno</i> (Eks, 31)
<i>ihmereppu</i> (Kh, 30)	<i>lentosairas</i> (P, 26)
<i>ikävyysvuori</i> (Er, 46)	<i>lentotervehdys</i> (P, 25)
<i>ikävöintiö</i> (ST, 139)	<i>lentouni</i> (Kh, 38)
<i>ilkiökarhu</i> (Eks, 81)	<i>lettulaulu</i> (U-N, 30)
<i>jalustinportaat</i> (P, 35)	<i>lettunalle</i> (U-N, 107)
<i>jenkkisyli</i> (Eks, 28)	<i>lintterikoira</i> (TT, 90)
<i>joulusuukko</i> (Kh, 56)	<i>lintuisesti</i> (TT, 121)
<i>juovapemppu</i> (Er, 19)	<i>lituskanalle</i> (U-N, 107)
<i>jäkälätila</i> (Kh, 105)	<i>lorutus</i> (S, 28)
<i>jäätelöpaisumus</i> (N-U, 139)	<i>lotikoitella</i> (Kh, 102)
<i>kaatopaikkaruno</i> (LL, 17)	<i>loukkausloitsu</i> (MT, 107)
<i>kakkuinen</i> (ST, 15)	<i>lähtötemppe</i> (MT, 107)
<i>karhunikä</i> (Kh, 58)	<i>lätsynalle</i> (U-N, 107)
<i>karhunkynsi</i> (Kh, 100)	<i>lätyskänalle</i> (Er, 34)
<i>karhunpätkä</i> (Kh, 124)	<i>maitopaisumus</i> (N-U, 102)
<i>karhuvalas</i> (S, 34)	<i>makkarahetki</i> (LL, 96)
<i>karhuväritteinen</i> (Kh, 54)	<i>matkatälli</i> (Eks, 18)
<i>karkuriajatus</i> (P, 38)	<i>merenpako</i> (K, 88)

mikrouni (Kh, 104)
murjotusaamu (K, 29)
nallenpätkä (Kh, 27)
nallentie (N-U, 125)
nallenvarsi (LL, 85)
nauruinen (MT, 28)
nauruisesti (P, 111)
nukkuhuone (N-U, 29)
nukutuskello (TT, 9)
nuuskutusyö (Er, 94)
oppinalle (Er, 34)
paistorauha (MT, 107)
pakkorunoilu (LJ, 81)
pakorako (K, 88)
pakoseikkailu (N-U, 130)
papanaruno (Er, 30)
parkuhetki (Eks, 55)
parkupäivä (Eks, 56)
partapehkoinen (Er, 19)
patarumpualus (LL, 26)
patarumpupurjehdus (LL, 13)
paukepelko (P, 63)
pelkoajatus (Eks, 94)
pelkokoe (Er, 72)
pelkolaulu (U-N, 34)
pelkolintu (U-N, 36)
pelko-oloinen (TT, 43)
pelkopeikko (U-N, 36)
pelonpelotuslaulu (U-N, 34)
pensaspinne (Er, 39)
perhospeitto (Eks, 110)
perusystävä (Kh, 32)
pihlamiini (U-N, 80)
pihlamiiniajatus (U-N, 80)
pillerinruno (LJ, 59)
pillertietous (LJ, 57)
pimeysruno (MT, 42)
porotuslaulu (U-N, 60)
pulatila (Eks, 31)
puujalkakukka (ST, 10)
pärinämyrsky (LL, 20)
raivoruno (Er, 40)
rohkaisulaulu (Kh, 82)
roturunno (Eks, 70)
runoelämä (P, 14)
runonjuuri (LL, 10)
runonkuulo (P, 130)
runonpaisumus (P, 142)
runonpalauttaja (P, 21)
runopökerryks (P, 11)
runotila (N-U, 29)
runottaa (LJ, 81)
runottaminen (U-N, 94)
runotus (N-U, 29)
runouni (TT, 10)
runoveitikka (P, 22)
runoänkytys (Kh, 114)
ruohoisesti (Er, 37)
ruskalaulu (Kh, 29)
rutirohkea (MT, 67)
rutistustuttava (LJ, 42)
rutivanha (Er, 19)
ruusupensasjalka (ST, 141)
sahajauhokuume (ST, 104)
sahajauhoveli (U-N, 100)
sammakointi (Eks, 60)
sankariajatus (Eks, 94)
sapero (UN, 30)
saperolaulu (U-N, 30)
seikkailuyö (MT, 55)
selityskumppani (N-U, 98)
selitysvaate (N-U, 98)
selitysviitta (N-U, 90)
selitystossu (N-U, 90)
sikanen (ST, 83)
sitruunasoodapaisumus (N-U, 139)
sokkolentäjä (Eks, 31)
soppatanssi (Er, 77)
surunpoistajataikuri (ST, 134)
suukkotuttava (LJ, 42)
suukkoystävä (Kh, 32)
suukkoystävyys (Er, 92)
taikomistyö (Kh, 53)
talvipako (N-U, 126)
taskuinen (U-N, 8)
tassukaupalla (LJ, 41)
tassuraudat (K, 62)
tassusuudelma (LJ, 38)
tassutarjous (K, 77)
tassuvarsi (Kh, 82)
terrieriys (U-N, 123)
tonkimislaulu (ST, 76)
tonttutemppu (Kh, 56)
tuiketyö (N-U, 14)
tuikitallella (Eks, 17)

tukkatakuinen (Er, 19)
tungossaari (S, 72)
törmäysmaalaus (ST, 94)
törmäysmuotokuva (ST, 94)
törmäystaulu (ST, 92)
törmäystaulunäyttely (ST, 94)
ufokarhu (U-N, 107)
ufonalle (U-N, 108)
unihillo (N-U, 122)
unirako (N-U, 126)
uniretki (N-U, 130)
uniseikkailu (N-U, 115)
unisyli (Eks, 32)
unitaikina (N-U, 70)
unonen (N-U, 7)
uppo-onnellinen (K, 117)

uppo-onneton (K, 79)
uppotylsä (U-N, 60)
uppotyperä (P, 103)
uppouni (PP, 48)
uppounessa (Er, 7)
uppouppouppotylsä (U-N, 60)
uppovaikea (S, 78)
vahtikoirus (U-N, 135)
valveretki (N-U, 130)
varaselittäjä (N-U, 30)
vimmарuno (Eks, 50)
vitivalveilla (S, 35)
vitivarma (Er, 32)
vitivarmasti (P, 79)
vitirohkea (MT, 67)
ystävyytstanssi (MT, 74)

Sanonnat

auttaa parhaan koirankykynsä mukaan (Eks, 7)
heittäytyä runotuksen valtaan (TT, 63)
jollakulla ei ole hätäpistettä eikä hätäpilkkua (Er, 34)
jollakulla on viimeinen makkarahetki käsillä (LL, 96)
jossakussa on runonjuurta (LL, 10)
joutua runonkuulolle (P, 130)
kuunnella sisäistä runotustaan (LJ, 47)
ojentaa koko nallenvartensa (LL, 85)
on kuljettava oma nallentiensä (N-U, 125)
osoittaa karhunkyntensä (Kh, 100)

Liite 2: Aineiston alakäsitteet.

Alleviivatut (23 sanaa) on analysoitu vain luvussa 3.4, muita sanoja käsitellään muissakin luvuissa.

<i>aamusatu</i>	<i>kuvittelupäivä</i>
<i>aikuiskarhu</i>	<i>lapsenvahtikoira</i>
<i>avaruuskissa</i>	<i>lentoruno</i>
<i>avaruusnalle</i>	<i>lentosairas</i>
<i>eläinuniseikkailu</i>	<i>lentotervehdys</i>
<i>epätoivoruno</i>	<i>lentouni</i>
<i>haperolaulu</i>	<i>lettulaulu</i>
<i>harmitaikina</i>	<i>lituskanalle</i>
<i>heräämisruno</i>	<i>loukkausloitsu</i>
<i>hevoselämä</i>	<i>lätyskänalle</i>
<i>hiirityö</i>	<i>maitopaisumus</i>
<i>hunajatulva</i>	<i>makkarahetki</i>
<i>huokauskysymys</i>	<i>matkatälli</i>
<i>huolireppu</i>	<i>mikrouni</i>
<i>huviseikkailu</i>	<i>murjotusaamu</i>
<i>hylkymatka</i>	<i>murskanalle</i>
<i>hätäpilkku</i>	<i>nukkuhuone</i>
<i>hätäpiste</i>	<i>nukutuskello</i>
<i>hätäruno</i>	<i>nuuskutusyö</i>
<i>ihmereppu</i>	<i>oppinalle</i>
<i>ikävyysvuori</i>	<i>paistorauha</i>
<i>ikävöintiyö</i>	<i>pakkorunoilu</i>
<i>ilkiökarhu</i>	<i>pakoseikkailu</i>
<i>jalustinportaat</i>	<i>papanaruno</i>
<i>jenkkisyli</i>	<i>parkuhetki</i>
<i>joulusuukko</i>	<i>patarumpualus</i>
<i>juovapemppu</i>	<i>patarumpupurjehdus</i>
<i>jäkälätila</i>	<i>paukepelko</i>
<i>jäätelöpaisumus</i>	<i>pelkoajatus</i>
<i>kaatopaikkaruno</i>	<i>pelkokoe</i>
<i>karhuvalas</i>	<i>pelkolaulu</i>
<i>karkuriajatus</i>	<i>pelkolintu</i>
<i>katujyräseikkailu</i>	<i>pelkopeikko</i>
<i>kettulaulu</i>	<i>pelonpelotuslaulu</i>
<i>kipukoukku</i>	<i>pensaspinne</i>
<i>kirkkokissa</i>	<i>pihlamiiniajatus</i>
<i>kirkkokissayhteiskunta</i>	<i>pillerruno</i>
<i>kirjoitustassu</i>	<i>pillertietous</i>
<i>kissavalta</i>	<i>pimeysruno</i>
<i>koukkupyly</i>	<i>porotuslaulu</i>
<i>kultakaupunkiseikkailu</i>	<i>pulatila</i>
<i>kuorsauruno</i>	<i>puujalkakukka</i>
<i>kuulemislaulu</i>	<i>pärinämyrsky</i>
<i>kuuntelupenkki</i>	<i>raivoruno</i>
<i>kutitusapu</i>	<i>rohkaisulaulu</i>

roturuno
runoelämä
runotila
runouni
rutistustuttava
ruusupensasjalka
sahajauhokuume
sahajauhoveli
sankariajatus
saperolaulu
sarvivalasruno
seikkailuyö
selityskumppani
selitystossu
selitysvaate
selitysviitta
sitruunasoodapaisumus
sokkolentäjä
soppatanssi
surunpoistajataikuri
suukkotuttava
suukkoystävä
taikomistyö
tassusuudelma
tassutarjous
tassuvarsi
tonkimislaulu
tonttutemppu
tuiketyö
tungossaari
törmäysmaalaus
törmäysmuotokuva
törmäystaulu
törmäystaulunäyttely
ufokarhu
ufonalle
unihillo
uniretki
unitaikina
valaskoulu
valveretki
vimmaruno
ystävyytanssi